

نقش راهبردی نیروی هوایی ارتش در بعد اقتصادی قدرت ملی جمهوری اسلامی ایران در هشت سال دفاع مقدس

عزیز نصیرزاده^۱، محسن مرادیان^۲، مجید آرش^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۳۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۲۴

چکیده:

هدف تحقیق حاضر، تبیین نقش راهبردی نهجا در پشتیبانی از بُعد اقتصادی قدرت ملی جمهوری اسلامی ایران طی هشت سال دفاع مقدس بوده و از آنجا که تحقیق به دنبال واکاوی پدیده‌ای است که در گذشته شروع شده و در گذشته خاتمه یافته، به روش تاریخی - تحلیلی انجام شده است. این تحقیق از نوع کاربردی - توسعه‌ای بوده و از دو جامعه خبرگان و کارشناسان بهره برده است. حجم جامعه آماری ۶۴ نفر در نظر گرفته شد که با ۱۹ تن از آنان مصاحبه یا از آنان در جلسات خبرگی دعوت به عمل آمد و از مابقی نیز برای تکمیل پرسش‌نامه تحقیق استفاده شد. گردآوری داده‌ها نیز با استفاده از ابزارهای مصاحبه و پرسش‌نامه به هر دو روش کتابخانه‌ای و میدانی صورت گرفته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهند که اقتصاد عراق در نتیجه عملکرد نیروی هوایی ایران تقریباً فلج شد و اگر کمک‌های خارجی نبود، عراق نمی‌توانست در مقابل ایران دوام بیاورد؛ زیرا نهجا همه پالایشگاه‌ها و نیروگاه‌هایش را منهدم کرده بود. انهدام تجهیزات زیرساخت‌های عراق به‌خصوص زیرساخت‌های نفتی و پالایشی، حفظ صنعت نفت خودی و حفظ تمامیت ارضی کشور، مهم‌ترین اقدامات راهبردی نهجا در جنگ تحمیلی بودند که باعث شدند ایران سربلند از جنگ بیرون بیاید.

واژگان اصلی: نیروی هوایی، جنگ تحمیلی، دفاع مقدس، نقش راهبردی، بُعد اقتصادی قدرت ملی.

۱. استادیار دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا، تهران، ایران

۲. استادیار دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

mohsenmoradian@hotmail.com

۳. استادیار پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس شهید سپهبد پاسدار حاج قاسم سلیمانی، تهران، ایران

مقدمه

حوادث به وقوع پیوسته در سال‌های دفاع مقدس در قالب صحنه‌های سخت و دشوار و نحوه عملکرد نیروهای مختلف حاضر در جنگ، منجر به خلق نقش‌های ماندگار در تاریخ کهن ایران شده‌اند. این نقش‌ها آن‌چنان بدیع و زیبا هستند که تا همیشه تاریخ از یاد نرفته و برای همیشه در یادها باقی خواهند ماند. یکی از این نقش‌ها، نقشی است که نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی ایران در دفاع مقدس ایفا کرد. با نگاهی گذرا به این جنگ و تاریخ دیگر جنگ‌ها، می‌توان دریافت که برتری هوایی یکی از علل مهم پیروزی در صحنه نبرد بوده است. جنگ هشت‌ساله رژیم بعث عراق علیه ایران نیز یکی از بارزترین جنگ‌هایی است که به علت قدرت هوایی ایران، شکست‌های جبران‌ناپذیری برای طرف مقابل دربرداشت و باعث شد صدام در رسیدن به خواسته‌های بلندپروازانه خود در تصرف چندروزه خوزستان، ناکام بماند.

نیروی هوایی ایران نقش پررنگی در جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران ایفا کرد و به‌محض مواجهه کشور با جنگ، عملکرد دلاورانه و جسورانه از خود به نمایش گذاشت و به‌عنوان یک نیروی اثرگذار، توانست در دوران دفاع مقدس با خلق حماسه‌های متعدد، پیروزی‌های گسترده‌ای را برای جمهوری اسلامی ایران رقم زده و حتی با ارائه اطلاعات لازم به سایر نیروها، به‌طور غیرمستقیم زمینه پیروزی‌های دیگر را هم فراهم کند؛ اما به‌دلیل محدود بودن انتشار این دلیرمردی‌ها، در برخی موارد نقش این نیرو مغفول مانده و کمتر فرصتی برای بازگویی و نشر اقدامات ارزشمند و راهبردی این نیرو پیش آمده است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

انجام تحقیق حاضر می‌تواند رهیافت‌های راهبردی مبتنی بر پژوهش برای دستیابی به الگوی فرماندهی و مدیریت مؤثر در نیروی هوایی ارتش ج.ا. ایران در اختیار قرار دهد و با ثبت و مستندسازی نقش راهبردی نیروی هوایی و به تصویرکشیدن تأثیر راهبردی این نیرو در دفاع مقدس، اسباب آشنایی مردم و مقامات غیرنظامی با اهمیت و جایگاه نیروی هوایی در قدرت ملی را فراهم کرده و به ایجاد درک بهتر از نقش نه‌اجا در قدرت ملی و انگیزه برای حمایت از این نیرو و ارتقای ظرفیت‌های راهبردی و پویایی و بالندگی آن کمک کند.

در صورت عدم انجام این تحقیق و به علت گذشت بیش از سه دهه از پایان جنگ تحمیلی

رژیم بعث عراق علیه ایران، ممکن است با ازدست دادن برخی افراد شاخص و فرماندهان یگان‌های نهجا در دفاع مقدس، گوشه‌ای از حقایق این رویداد مهم از دید آیندگان پنهان بماند. نپرداختن به این موضوع و موارد مشابه باعث از بین رفتن برهه‌هایی از تاریخ و عملکرد چندین ساله نیروی هوایی شده و تجربیات درخشان و ارزشمند، به‌مرور زمان از بین رفته و قابل استفاده برای نسل‌های آتی نخواهند بود.

هدف و سؤال تحقیق

هدف تحقیق حاضر، تبیین نقش راهبردی نهجا در پشتیبانی از بُعد اقتصادی قدرت ملی جمهوری اسلامی ایران طی هشت سال دفاع مقدس بوده و بدین منظور محقق درصدد است تا به این سؤال پاسخ گوید که نقش راهبردی نهجا در پشتیبانی از بُعد اقتصادی قدرت ملی جمهوری اسلامی ایران طی هشت سال دفاع مقدس چیست؟

روش‌شناسی تحقیق

نوع، روش و قلمروهای تحقیق

با عنایت به این‌که نتیجه این تحقیق مورد استفاده طراحان و فرماندهان نظامی برای تهیه طرح‌های عملیاتی و استادان و مربیان برای آموزش‌های نظامی قرار خواهد گرفت، تحقیق از نوع کاربردی بوده و چون ادبیات تولیدشده مقوم ادبیات موجود خواهد بود، از نوع توسعه‌ای نیز می‌باشد. از آنجاکه تحقیق به دنبال واکاوی پدیده‌ای است که در گذشته شروع شده و در گذشته خاتمه یافته، روش آن، تاریخی - تحلیلی و قلمرو موضوعی آن، تبیین نقش راهبردی نهجا در بُعد اقتصادی قدرت ملی کشور در جنگ تحمیلی بوده و قلمرو زمانی آن، حداثی سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷ می‌باشد. قلمرو مکانی تحقیق نیز مراکز تحقیقاتی نیروهای مسلح بوده است. قلمرو مکانی موضوع تحقیق نیز صحنه جنگ ایران و عراق در تمامی مناطقی است که نیروی هوایی اجرای مأموریت کرده است.

جامعه آماری و حجم آن

در این پژوهش، به‌منظور رسیدن به اهداف تحقیق، از دو جامعه خبرگان و جامعه کارشناسان بهره گرفته شده است. جامعه خبرگی برای اخذ نظرات تخصصی آنها در خصوص نقش راهبردی نهجا

در جنگ تحمیلی و جامعه کارشناسان به منظور نظرسنجی، اجرای پرسش‌نامه و تعمیم نتایج تعیین شده‌اند. برای تأیید و تکمیل نقایص موجود در مطالب منتشره، به خبرگان و/یا کارشناسانی که واجد صفات زیر بودند برای مصاحبه و تکمیل پرسش‌نامه‌ها مراجعه شد: حداقل ۲۰ سال سابقه خدمت، حداقل مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد، حضور در جنگ یا جایگاه شغلی معادل ۱۷.

طی بررسی‌های اولیه، حجم جامعه آماری ۶۴ نفر در نظر گرفته شد که با ۱۹ تن از آنان مصاحبه یا از آنان در جلسات خبرگی دعوت به عمل آمد. از مابقی نیز برای تکمیل پرسش‌نامه تحقیق استفاده شد.

جامعه آماری دیگر تحقیق، کتب و مقالات منتشره در زمینه جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران می‌باشد که محقق با مراجعه به آنها از مطالب منتشره برای استخراج نقش راهبردی نهاجا در جنگ تحمیلی استفاده کرده است.

با توجه به محدودیت تعداد جامعه آماری، جامعه نمونه منطبق بر جامعه آماری بود و حجم دو جامعه برابر است. $(N=n)$ لذا نمونه‌گیری به روش سرشماری انجام شد.

روش و ابزارهای گردآوری اطلاعات

روش گردآوری داده‌ها در این تحقیق، هر دو روش کتابخانه‌ای و میدانی بود. در روش کتابخانه‌ای از ابزار فیش و در روش میدانی از ابزارهای مصاحبه و پرسش‌نامه استفاده شد. پرسش‌نامه در این تحقیق از نوع محقق‌ساخته و چندگزینه‌ای بود و مصاحبه با خبرگان به روش نیمه-ساختاریافته انجام شده است.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

در این تحقیق، تجزیه و تحلیل داده‌ها همانند تحقیقات تجربی نبود؛ اما هر جا که لازم بود برای جمع‌بندی نظرات خبرگان از روش‌های آمار توصیفی استفاده شد. برای تحلیل داده‌های کیفی مستخرج از مصاحبه با خبرگان نیز از روش‌های کیفی نظیر تحلیل نظام‌مند استفاده به عمل آمد. محقق در این پژوهش با استفاده از نرم‌افزارهای Excel و SPSS و قضاوت کارشناسی جامعه نمونه، به تحلیل داده‌ها اقدام کرده است.

چگونگی تهیه پرسش‌نامه و روایی و پایایی آن

طراحی پرسش‌نامه طی چند مرحله انجام و پس از تنظیم پرسش‌نامه نهایی، نسبت به توزیع آن در نمونه آماری اقدام شد. در پرسش‌نامه‌ها از کارشناسان خواسته شده بود درخصوص هر گویه قضاوت نموده و نظر خود را در قالب طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت (خیلی کم تا خیلی زیاد) اعلام نمایند.

به‌منظور روایی پرسش‌نامه و اطمینان از اینکه می‌تواند خصیصه و ویژگی که برای آن طراحی شده است را مورد ارزیابی قرار دهد، ابتدا پرسش‌نامه تهیه‌شده به رؤیت چند تن از کارشناسان رسید و دیدگاه تخصصی آنان از نظر صوری، محتوایی، انتقال‌پذیری، اطمینان‌پذیری و اثربخشی آن اخذ و نکات و راهنمایی‌های آنان اعمال شد سپس تعدادی پرسش‌نامه به‌عنوان پیش‌آزمون به نمونه آماری ارائه و نظرات آنها از نظر فرم، محتوای سؤالات و نحوه نگارش، اعمال شد تا موجبات روایی بیشتر پرسش‌نامه شود.

میزان پایایی داده‌های جمع‌آوری‌شده که یکی از پرسش‌های همیشگی تمامی مشاهدات محسوب می‌شود، با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. بدین منظور پس از ورود داده‌ها، با استفاده از ضریب آلفا، پایایی بخش مربوط به بعد نظامی قدرت، رقم $0/823$ تعیین شد. براساس این محاسبات، پرسش‌نامه از پایایی کافی برخوردار بوده و محقق می‌تواند به استناد آنها، تحلیل‌های آماری بعدی را ارائه کند.

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	N of Items
.823	28

به‌منظور پاسخ‌گویی به سؤالات تحقیق و تبیین نقش راهبردی نهاجا در دفاع مقدس، با ۱۹ نفر از خبرگان مصاحبه نیمه‌ساختاریافته حضوری به‌عمل آمد و با کسب اجازه از نامبردگان فایل صوتی مصاحبه ضبط شد تا در مراجعات بعدی نیز قابل‌استفاده باشد. از این تعداد، هفده نفر دارای مدرک تحصیلی دکترا بوده و دو نفر با مدرک تحصیلی کارشناسی بودند؛ لیکن این افراد به‌دلیل تجربه بالای خدمتی و حضور مستقیم در جنگ و حتی انجام‌وظیفه در سمت‌هایی مانند فرماندهی نیروی هوایی، برای مصاحبه انتخاب شدند. شانزده نفر از مصاحبه‌شوندگان جمعی نهاجا یا نپاجا بوده و سازمان فقط یکی از مصاحبه‌شوندگان نراجا بود که آن هم رئیس سازمان حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس و از رزمندگان حاضر در جنگ بود که مستقیماً با موضوع تحقیق مرتبط بود. دو غیرنظامی نیز در جمع مصاحبه‌شوندگان بودند که هر دو بیش از پانزده سال از محققان

جبهه و جنگ بوده و هنوز هم در این زمینه فعال می‌باشند. هر دو نفر در فصلنامه نگین ایران و پژوهش‌نامه دفاع مقدس بیش از ده سال فعالیت داشته‌اند.

در مجموع، اطلاعات جمعیت‌شناسی نشان می‌دهد که مصاحبه‌شوندگان از تجربه، سواد و آگاهی لازم نسبت به موضوع برخوردارند و نظرات آنان قابل اعتماد و اتکا می‌باشد. جدول و نمودارهای زیر به‌طور خلاصه اطلاعات جمعیت‌شناسی جامعه نمونه را نشان می‌دهند.

جدول ۱ اطلاعات جمعیت‌شناسی جامعه خبرگان تحقیق

سن (سال)		سنوات (سال)		سازمان		مدرک تحصیلی		درجه	
۱	۵۰-۴۰	۴	۳۰-۲۵	۱۶	نهاجا/نپاجا	۱۷	دکتری	۲	سرتیپ
۱۱	۶۰-۵۰	۱۴	۴۰-۳۰	۱	نزاجا	-	کارشناسی ارشد	۷	سرتیپ دوم
۷	>۶۰	۱	>۴۰	-	نداجا	۲	کارشناسی	۸	سرهنگ
				۲	غیرنظامی			۲	غیرنظامی
۱۹	جمع	۱۹	جمع	۱۹	جمع	۱۹	جمع	۱۹	جمع

جامعه کارشناسان این تحقیق که پرسش‌نامه محقق‌ساخته را تکمیل کردند نیز مشتمل بر ۴۵ نفر

با مشخصات زیر بودند:

جدول ۲ اطلاعات جمعیت‌شناسی جامعه کارشناسان تحقیق

سن		سنوات		سازمان		مدرک تحصیلی		درجه	
۱	۴۰-۳۰	۶	۲۵-۲۰	۲۰	نهاجا/نپاجا	۴۲	دکتری	۳	سرلشکر
۲۸	۵۰-۴۰	۲۳	۳۰-۲۵	۱۶	نزاجا	۳	کارشناسی ارشد	۶	سرتیپ دوم
۱۶	۵۰	۱۶	۳۰	۲	نداجا		کارشناسی	۳۵	سرهنگ
				۴	آجا			۱	سرهنگ دوم
				۳	سپاه				
۴۵	جمع	۴۵	جمع	۴۵	جمع	۴۵	جمع	۴۵	جمع

در مرحله تکمیل پرسش‌نامه‌ها برخلاف مصاحبه‌ها که تأکید بر مصاحبه با خبرگان نهاجا و

نپاجا بود، تلاش شد تا فقط به کارشناسان نیروی هوایی اکتفا نشده و به‌منظور بررسی موضوع از زوایای مختلف، کارشناسان از سازمان‌های مختلف انتخاب شوند؛ لذا در ترکیب این جامعه، علاوه بر نهاجا و نپاجا - که در آن زمان، بخشی از نهاجا محسوب می‌شد - کارشناسانی از نزاجا، نداجا و سپاه نیز حضور داشتند.

نقش نیروی هوایی در قدرت ملی

با شروع جنگ جهانی اول، هواپیما وارد جنگ شد و استفاده از آن نقش مؤثری در برتری نظامی ایفا کرد و باعث شد تا بعد از جنگ، استراتژیست‌ها علاوه بر زمین و دریا، به هوا نیز توجه نموده و تسلط هوایی را تنها وسیله برتری بر دشمن قلمداد نمایند. در راهبرد هوایی، عقیده بر این است که قدرت هوایی بدون سایر قدرت‌ها قادر است با بمباران مراکز حیاتی نظامی و غیرنظامی دشمن، در کوتاه‌مدت به پیروزی دست یابد.

این طرز فکر در سال ۱۹۲۱ (۱۳۰۰ ه.ش.) توسط جولیو دوهه^۱ پایه‌گذاری شد و اکنون هواداران بسیاری دارد. اعتقادات اساسی طرفداران این طرز فکر عبارت‌اند از:

نیروی هوایی مستقل عمل می‌کند؛

در صورتی که به نیروی هوایی فرصت داده شود، می‌تواند جنگ طولانی را منسوخ نماید؛

سلطه هوایی و انهدام امکانات به‌ویژه توانمندی‌های متمرکز در شهرها و مناطق صنعتی، از اهم مأموریت‌های نیروی هوایی به‌شمار رفته و پشتیبانی هوایی از نیروی زمینی، اولویت کمتری دارد.

نیروی هوایی بیش از هر نیروی دیگر، مجهز به سلاح‌های تهاجمی الکترونیکی است و بر این

اساس یک نیروی پرهزینه به‌شمار می‌رود. این نیرو می‌تواند بیش از هر نیروی دیگر، در همه جا حضور یافته و به علت سطح پرواز، سرعت زیاد و قدرت برتر در تخریب سلاح‌های پدافندی، از گزند دشمن در امان باشد. این نیرو قادر است قلب نیروهای دشمن که شامل مراکز پشتیبانی رزمی و دفاعی و نظایر آن است را نابود کرده و اراده دشمن برای ادامه نبرد را در هم کوبد. اصل اساسی در راهبرد هوایی، تسلط بر آسمان و به‌خصوص فضای بالای میدان‌های نبرد است.

نیروی هوایی از دو مقوله زمان و مکان به بهترین وجه بهره‌برداری می‌کند؛ اما این به معنای

برتری همیشگی آن در مقابل سامانه‌های پدافند هوایی و دفاع هوایی مجهز به شبکه هشداردهنده دشمن نیست؛ لذا از همان ابتدا، کارایی مطلق راهبرد هوایی مورد تردید قرار گرفت زیرا موفقیت بمباران‌های هوایی، شیمیایی و میکروبی قطعی نبود، گرچه همراهی هماهنگ هواپیماها با تانک‌ها در جنگ، قدرت نظامی را افزایش می‌داد. علاوه بر آن، تهاجم به مناطق و مراکز غیرنظامی، مغایر

1 Giulio Douhet

حقوق بین‌الملل بوده و موجب واکنش شدید افکار عمومی داخلی و خارجی می‌شد. این در حالی است که نیروی هوایی مانند سایر نیروها به تسلیحات هسته‌ای و موشک‌های هدایت‌شونده هسته‌ای مجهز شده، ولی قادر به استفاده گسترده از آنها نیست. (فایل صوتی مصاحبه با سرهنگ خلبان دکتر اسماعیل شریفان- ۱۴۰۱/۶/۲۲)

جولیو دوهه برای اولین بار این نظریه را مطرح ساخت که «نیروی هوایی به سبب قدرت خاص خود، قادر است هر مقاومت و مانع زمینی را دور زده و اثرات آن را خنثی نموده و با تکیه بر آن، می‌توان به سرعت بر زمان و مکان فائق آمد. هواپیما از جنبهٔ تعرضی، امکانات بی‌نظیری فراهم می‌سازد که هیچ وسیلهٔ دفاعی مؤثری را نمی‌توان در مقابل آن یافت.» (مرادیان، ۱۳۹۲: ۵۸) به نظر وی چنانچه کشور مقابل، نیروی هوایی قدرتمندی نداشته باشد، به راحتی می‌توان از طریق هوا، مقاومت او را درهم شکسته و او را به تسلیم واداشت.

به نظر دوهه، حمله به اهداف صنعتی و پایگاه‌های هوایی دشمن، از جمله مواردی است که روز به روز، مورد تأکید بیشتری قرار می‌گیرد. اما جنبهٔ دیگر و با اهمیت جنگ هوایی در این است که حمله به مراکز غیرنظامی باعث تضعیف روحیهٔ مردم و تحمیل فشار بر دشمن می‌شود. (همان) در جنگ جهانی دوم قدرت هوایی، مفهوم تازه‌ای به جنگ بخشید و ثابت کرد که عمده قوای دشمن در میدان نبرد، هدف کاذبی بیش نیست و هدف‌های اصلی همان مراکز حیاتی هستند که در قلب سرزمین دشمن قرار داشته و فقط در برد هواپیماهای نیروی هوایی قرار دارند؛ لذا نیروی هوایی می‌تواند چنان تخریب و ویرانی به همراه داشته باشد که امکان ادامهٔ جنگ برای مدت زمان طولانی را غیرممکن سازد.

برتری هوایی مهم‌ترین هدفی است که در راهبرد هوایی دنبال می‌شود زیرا برتری هوایی می‌تواند باعث برتری عملیاتی و اطلاعاتی در صحنه نبرد شده و به موفقیت یک نیروی نظامی در حمله یا دفاع منجر شود. به همین دلیل، باید سرمایه‌گذاری مناسب، آگاهانه و کافی جهت توسعهٔ این توانمندی در نیروهای مسلح کشورها صورت پذیرد؛ اما باید توجه داشت که همین برتری هوایی می‌تواند پاشنه آشیل ارتش‌ها نیز باشد زیرا تمامی برنامه‌ریزی‌های عملیاتی آنان با پیش‌فرض برتری هوایی تضمین شده صورت می‌گیرد و مخلدوش‌سازی این برتری هوایی از طریق نوآوری‌های نظامی، توسعهٔ پدافند عامل و غیرعامل پیشرفته، جنگ الکترونیک همه‌جانبه و پراکنده‌سازی و تمرکززدایی از نیروها، می‌تواند باعث شکست ارتش‌های پیشرفته در نبرد نامتقارن گردد. (مرادیان،

۱۳۹۱: ۴۵) لذا نیروی هوایی، نیروی ضروری در انجام جنگ است. بدون این عنصر قدرت، امنیت ملی وجود نخواهد داشت چه به طور مستقل عمل کند و چه به عنوان یک نیرو در حمایت از دیپلماسی یا عملیات زمینی.

بدون اغراق می توان ادعا کرد که نیروی هوایی نشان دهنده بزرگترین تغییر در شخصیت جنگ از زمان مبارزات ناپلئون است. فقط همین یک دلیل برای درک توسعه نیروی هوایی کفایت می کند زیرا چهره جدید جنگ، استفاده حداکثری از توان هوایی است که جایگزینی بزرگ و سازنده برای چکمه های روی زمین محسوب می شود. اگر کشورهایی که از نیروی هوایی استفاده می کنند بتوانند در تعریف هدف و پیامدهای این بازوی نظامی - سیاسی خود موفق شوند، نیروی هوایی ابزار لازم را برای مقابله مؤثر با وسیع ترین طیف مخالفان در عین کمترین تلفات احتمالی خواهد داشت. به هر میزان که نیروی هوایی مفاهیم و قابلیت های صحیح را توسعه دهد، هم احتمال جنگ و هم تأثیرات منفی جنگ های رخ داده که هدف نهایی نیروی هوایی است، کاهش خواهد یافت (واردن ۲۰۱۷: ۳۸۳).

باید یادآوری کرد که قدرت هوایی یک امر بسیط و تجزیه ناپذیر بوده و فقط مربوط به هواپیماها و سامانه های تسلیحاتی نیست؛ بلکه در مورد آموزش، ارزش ها، قوانین تعامل، رهبری، انطباق پذیری، جسارت در اجرا و مجموعه ای از عوامل ملموس و غیرملموس هم هست که بر عملیات نظامی تأثیر می گذارند.

یکی از مهم ترین اصول قدرت هوایی، تفکیک ناپذیری زیرساخت ها است که نشان می دهد قدرت هوایی شامل به کارگیری درست پالایشگاه ها، کارخانجات لاستیک سازی، قطعه سازی و... نیز می باشد زیرا اگر هواپیما باشد اما بنزین هواپیما که در پالایشگاه ها ساخته می شود در دسترس نباشد، هواپیما پرواز نخواهد کرد و همه هزینه ها مثل تربیت و آموزش خلبان و کادر فنی و غیره به هدر خواهد رفت؛ لذا مسئولین و مقامات کشور بایستی به این نکته توجه داشته باشند که همه زیرساخت ها برای دست یافتن به قدرت هوایی به عنوان بخش مهم قدرت ملی الزاماً بایستی یکپارچه و همسو به کار گرفته شده و حمایت لازم از نیروی تأمین کننده قدرت هوایی یعنی نیروی هوایی به عمل آید.

نیروی هوایی می تواند در چهار نقش اصلی و ماندگار ظاهر شود:

اولین نقش، کنترل هوایی برای اطمینان از توانایی انجام عملیات در هوا، زمین و دریا بدون

دخالت مؤثر از سوی نیروی هوایی دشمن است؛

نقش دوم، حمله به توانایی تهاجمی دشمن به قصد آسیب‌رساندن، خشتی‌سازی یا ازبین‌بردن هدف است؛ یعنی مجبور نمودن دشمنان بالفعل یا بالقوه به تغییر رفتار خود؛

نقش سوم، اطلاعات، نظارت و شناسایی هوایی است تا در حین نبرد، درک تاکتیکی، عملیاتی و راهبردی لازم به‌دست آید زیرا اطلاعات، نظارت و شناسایی، آگاهی موقعیتی به‌موقع و مرتبط را برای بهینه‌سازی تصمیمات در تمام سطوح جنگ فراهم می‌کند؛

نقش چهارم نیز تحرک هوایی، جابه‌جایی کارکنان، تجهیزات و نیروها با استفاده از سکوهایی هوایی برای ایجاد اثرات راهبردی و امکان مانور عملیاتی و تاکتیکی و پایداری آنها است. تاریخ صدساله نیروی هوایی نیز ارزش ترابری هوایی را به‌عنوان ابزاری برای پاسخ‌گویی به بحران و امدادرسانی بشردوستانه و حضور نظامی تأیید می‌کند.

برای تکمیل قدرت هوایی، به دکترین هوایی نیاز است؛ اما نمی‌توان دکترین نیروی هوایی را جدا از زمینه‌های فکری، فرهنگی، تاریخی و سیاسی که در آن تکامل یافته است، درک نمود. نگرانی‌های ملی به‌ناچار ناشی از واقعیت‌های همیشه پویای ناامنی‌های محلی، منطقه‌ای و جهانی بوده و برای رسیدن به نگرشی فراتر از دیدگاه معمول که ناگزیر بر افکار بسیاری از استراتژیست‌ها تسلط دارد، بایستی توسعه نیروی هوایی و اصلاح نگرش و نحوه تفکر مقامات و تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران درباره نیروی هوایی و چگونگی همکاری آن با سایر اجزای نیروهای مسلح و قسمت‌های غیرنظامی اصلاح گردد. (فایل صوتی مصاحبه با سرتیپ دوم خلبان دکتر شهرام شجاعی - ۱۴۰۱/۹/۶)

عملکرد نیروی هوایی در وارد آوردن ضربات راهبردی به عراق

حمله هوایی به تأسیسات نیروگاهی و کارخانه برق دبس

نیروی هوایی علاوه بر پشتیبانی از نیروهای زمینی و دریایی، نقش حساسی در انهدام تأسیسات حیاتی عراق و تضعیف اقتصاد آن کشور ایفا کرد. در این راستا، بمباران تأسیسات عظیم برقی، نفتی، خطوط مواصلاتی، تأسیسات بندری و... این کشور در دستورکار قرار گرفت و در یک اقدام راهبردی، تأسیسات برق دبس را منهدم کرد.

با نابود شدن این تأسیسات، عراق عملاً در تأمین برق موردنیاز خود در قسمت مرکزی و جنوبی

با مشکل مواجه شد. این تأسیسات در ۶۰ کیلومتری جنوب بغداد قرار داشتند و به همین دلیل بعد مسافت در این عملیات، خطر برخورد با رینگ‌های پدافندی عراق را دربرداشت؛ اما انهدام این تأسیسات برای نیروی هوایی جنبه حیاتی داشت و می‌توانست در تضعیف روحیه مردم و نیروهای عراقی بسیار مؤثر باشد. به همین دلیل فرماندهی نیروی هوایی تصمیم به انهدام این تأسیسات گرفت. (<https://web.archive.org/web/20140304065712/http://nahaja.aja.Ir/Portal/Home/>)

بمباران مهم‌ترین پل‌ها و خطوط مواصلاتی عراق

پل‌های ساخته‌شده بر روی رودخانه‌ها، دره‌ها، آبراه‌ها و گذرگاه‌های هر کشور، تأسیسات ارزشمندی هستند که با مطالعه، برنامه‌ریزی و هزینه فراوان و صرف وقت زیاد ایجاد شده‌اند تا علاوه بر برقراری ارتباط میان مناطق مهم کشور، در آبادانی و رونق اقتصاد منطقه نیز نقش آفرین باشند. این گونه برقراری ارتباط هم از جهات ژئوپلیتیک بسیار مهم است و هم از نظر راهبردی. در کشور عراق نیز پل‌های گوناگونی بر انشعابات رودهای دجله و فرات بنا شده بود و پل‌های زیادی نیز بر فراز دره‌ها به منظور عبور قطارها و وسایط نقلیه ساخته شده بود. این پل‌ها برای نهاجا در زمره اهداف راهبردی تلقی شده و انهدام آنها می‌توانست وضعیت جنگ را (در مقطعی از زمان) به نفع نیروهای خودی تغییر دهد.

در این راستا نهاجا انهدام تعدادی از خطوط مواصلاتی نظیر جاده‌ها و پل‌ها را در طرح‌های عملیاتی خود قرار داد که برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: پل تنومه بر روی شط‌العرب (اروند) واقع در شرق بصره، پل زاب‌الکبیر در اربیل، پل زاب بر روی رودخانه زاب در شمال کرکوک، پل رودخانه رواندوز در استان سلیمانیه، پل العماره در استان میسان بر روی دجله، پل سابله بر روی رودخانه کرخه در بستان، پل راه‌آهن زاخو، پل پنجوین، پل‌های الحلفائیه، پل سلیمانیه، پل توزخورماتو و بسیاری پل‌های دیگر. (نمکی، ۱۳۹۴: ۱۱۸)

در ابعاد یک مأموریت راهبردی، نیاز به دلایلی بود تا نیروی هوایی به انجام این عملیات بپردازد. مهم‌ترین این دلایل عبارت‌اند از:

فرسایشی کردن جنگ و کسب زمان لازم برای بیرون راندن ارتش عراق از سرزمین‌های اشغالی؛

برهم‌زدن تعادل بودجه جنگ و افزایش هزینه‌ها و ایجاد آشفتگی در برآوردهای هزینه‌ای که

هیئت حاکمه عراق با تکیه بر آن، وارد جنگ شده بود؛

افزایش میزان نارضایتی عمومی با توجه به اینکه اهداف راهبردی جمهوری اسلامی ایران آن طور که در رسانه‌ها آمده بود، سرنگونی زمامدار عراق و تغییر نظام حاکم بر عراق و خلعید از حزب بعث عنوان شده بود.

بمباران این پل‌ها و خطوط مواصلاتی از قبیل جاده‌ها در حوزه فعالیت ارتش بعث عراق اعم از سپاه یکم در شمال، سپاه دوم در غرب و سپاه سوم در جنوب، اثرات راهبردی گوناگونی به شرح زیر داشت: (<https://defapress.ir/fa/news/234494/>)

الف: دشمن تلاش می‌کرد تا سپاه یکم خود را در شمال و سپاه دوم را در غرب چنان فعال نماید که با حملات زمینی خود در محورهای رواندوز، پیرانشهر، قلعه دیزه، سردشت، سلیمانیه، پنجوین، مریوان، سید صادق و نوسود نیروهای زمینی ایران را وادار به عقب‌نشینی کند. با توجه به کوهستانی بودن این مناطق و درگیری ارتش در خوزستان، شهرهای مرزی در استان‌های کردستان، آذربایجان غربی، کرمانشاه و ایلام در معرض تهدید ارتش عراق قرار داشتند. حفظ پل‌ها و خطوط مواصلاتی مذکور به ارتش عراق در حفظ قصر شیرین، سرپل ذهاب، میمک، مهران و سایر متصرفات آن کمک کرده و هر دو سپاه دشمن، از امنیت کافی در مناطق اشغالی برخوردار می‌شدند؛

ب: اساساً بمباران پل‌ها و خطوط مواصلاتی همراه با انهدام عقبه دشمن و پادگان‌ها در حوزه فعالیت سپاه یکم قرار داشت و شرایط پشتیبانی، آمادگانی و تدارکات ارتش عراق را در جبهه شمالی با خطر روبه‌رو می‌ساخت؛

پ: در جبهه جنوب به‌ویژه در محور الحلفائیه به فکه، موسیان، بستان و مناطق تحت تصرف ارتش عراق در خوزستان، تلاش‌های نیروی هوایی، حرکت رو به جلوی دشمن را با محدودیت‌های قابل توجه روبه‌رو می‌نمود. بدین ترتیب امکان جابه‌جایی آماد و پشتیبانی (لجستیکی) دشمن شامل قابلیت تحرک عمومی، مهمات‌رسانی به نیروها، انتقال افراد، تدارک گروه‌های رزمی، تعمیر و نگهداری سلاح‌ها و برخی امتیازات دیگر از نیروهای سپاه سوم و دیگر یگان‌های ارتش عراق سلب می‌شد؛

ت: در ابعاد سیاسی و بین‌المللی، گرچه بازتاب این عملیات چشم‌گیر نبود، زیرا حملات هوایی و انهدام پل‌ها در برابر دیدگان خبرنگاران خارجی انجام نمی‌شد؛ اما به‌طور کلی ناتوانی روزافزون ارتش

عراق در مهار نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی ایران را آشکار می‌کرد. پس از این عملیات بود که گفت‌وگوی سران عراق برای تهیه سلاح‌های پیشرفته‌تر با فرانسه آغاز گردید.

انهدام تأسیسات نفتی عراق

ظرف چند روز پس از شروع جنگ، نیروی هوایی ایران با حمله به تأسیسات بارگیری، ایستگاه‌های پمپاژ، پالایشگاه‌ها، پایانه‌ها و خطوط لوله عراق، قابلیت صادرات نفت این کشور را هدف قرار داد و آن را از کار انداخت؛ به طوری که هیچ‌گاه تا پایان جنگ، صادرات نفت عراق به میزان صادرات نفت این کشور در شروع جنگ نرسید. از دست دادن ظرفیت صادرات نفت عراق، مخرب‌ترین ضربه اقتصادی بود که نیروی هوایی ایران به این کشور وارد آورد. زیرا از سال ۱۹۷۳ پس از افزایش قیمت، نفت به مهم‌ترین بخش اقتصاد این کشور تبدیل شده بود که توسط نهاجا نابود شد. (Shariati & Ghaffari, 2019: 46-61)

از نظر راهبردی، جنگ ایران و عراق منافع نفتی دو کشور را به شدت تهدید کرد و پیامدهای این درگیری به ویژه بر اقتصاد سیاسی مشهودتر بود؛ زیرا طرف‌های متخاصم که یک‌پنجم ذخایر نفت جهان را در اختیار داشتند دچار مشکل در صدور نفت خود شدند.

در آن زمان گفته می‌شد که عراق حدود ۱۰ درصد از ذخایر و منابع اثبات‌شده نفت جهان را در اختیار دارد که می‌توانست واردات نفت خام آمریکا را برای تقریباً یک قرن تأمین کند. گرچه عراق آغازگر جنگ با ایران بود، اما خسارات زیادی به دولت و مردم عراق وارد شد. در واقع، بغداد در این جنگ (۱۹۸۰-۱۹۸۸) به علت بمباران تأسیسات نفتی‌اش توسط نیروی هوایی ایران، اولین مرحله انحطاط اقتصادی را تجربه کرد؛ به عبارت دیگر، نیروی هوایی ایران ضربه مخربی به اقتصاد عراق وارد کرد، بخش بزرگی از سرمایه این کشور را از بین برد، تولید و صادرات نفتش را کاهش داد و بسیاری از دارایی‌های خارجی و ذخایر ارزی آن را تحلیل برد. تخمین زده شده که کل هزینه جنگ برای عراق ۴۵۲٫۶ میلیارد دلار بوده که معادل حدود هشت سال تولید ناخالص داخلی این کشور در آن زمان است. (مفید، کامران - سیمای دو همسایه، جنگ با اقتصاد ایران و عراق چه کرد؟ <https://www.bbc.com>)

همان‌طور که فریدمن و کارش می‌نویسند، «به‌طور فزاینده‌ای آشکار شد که عراق به‌عنوان یک ملت فلج از جنگ بیرون آمده است. در نتیجه عملکرد نیروی هوایی ایران و سایر رزمندگان، عراق از کشوری

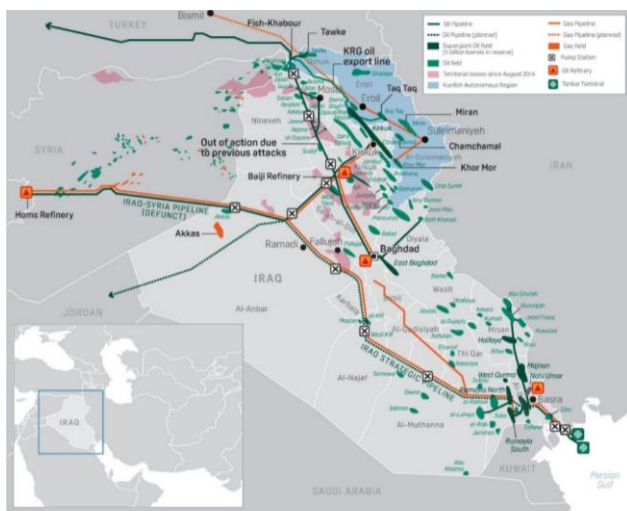
مرفه با حدود ۳۵ میلیارد دلار ذخایر ارزی خارجی در سال ۱۹۸۰، به کشوری با ۸۰ میلیارد دلار بدهی خارجی و زیرساخت‌های اقتصادی از هم‌پاشیده تبدیل شد و جنگ را خاتمه داد. (فریدمن، ۱۹۹۳: ۳۷). با آغاز جنگ، نیروی هوایی ایران ناگزیر شد نیروهای خود را اعم از خلبان و هواپیما به چند مأموریت تفکیک‌شده اختصاص دهد که یکی از آن مأموریت‌ها بمباران راهبردی و انهدام پالایشگاه‌های تولید انواع سوخت و روغن برای استفاده هواپیماها، تانک‌ها و خودروهای ارتش عراق بود. از سوی دیگر در آن حال و هوای جنگ تمام‌عیار، کاستن توان مالی و ذخیره‌های ارزی و اعتباری کشور عراق که می‌توانست هر لحظه میدان مانور سیاستمداران را بیشتر و تنور سیری ناپذیر جنگ را داغ‌تر نماید، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود.

تصور استراتژیست‌های نه‌اجا این بود که پشتوانه ادامه جنگ توسط زمامدار خماندیش عراق، صدور نفت و کسب درآمدها و دلارهای نفتی است و تنها راه تقلیل توان مالی این کشور، انهدام مراکز استخراج و تلمبه‌خانه‌های نفتی آن می‌باشد. گرچه انهدام پالایشگاه‌ها و مراکز تولید فرآورده‌های نفت و پتروشیمی نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بودند. پالایشگاه‌های نفت می‌توانستند با افزایش تولیدات خود، سوخت هواپیماها، تانک‌ها و خودروهای ارتش عراق را فراهم ساخته و ماشین جنگی عراق را فعال و پویایی سامانه نظامی این کشور را تضمین نمایند.^۱ در این راستا، به‌منظور کاهش بودجه عراق و متوقف نمودن ماشین جنگی آن، تلمبه‌خانه‌های نفتی آن کشور که نفت خام را به ترکیه و سواحل دریای مدیترانه در بندر یومورتالیک و از آنجا به اروپا

۱ نیویورک‌تایمز/ جان کینفر/ بغداد- ۱۳۵۹/۷/۱۱ - ۱۹۸۰/۱۰/۳: نیروی هوایی ایران که به‌عنوان عامل غافلگیری در جنگ مرزی با عراق نمایان شده، توانسته ضربات سنگینی به تأسیسات عراق همچون پالایشگاه اصلی نفت عراق در شمال و یک پالایشگاه کوچک‌تر در جنوب وارد آورد. علی‌رغم گفته‌های متخصصین قبل از آغاز جنگ مبنی بر فلج شدن نیروی هوایی ایران، خلبانان ایرانی با حملات تک هواپیماها یا دوتایی، خسارات بسیاری به عراق وارد آورده‌اند. یکی از برآوردها در محافل دیپلماتیک این است که تعمیر تأسیسات نفتی کرکوک بیش از سه ماه طول خواهد کشید. حملات ایران به مخازن فاو و تلمبه‌خانه و خود پایانه ساحلی عراق نیز خسارت وارد کرده است. دیروز ستون‌های عظیم دود برخاسته از شش مخزن مجتمع کوت در مرکز عراق دیده می‌شد. به گزارش منابع دیپلماتیک در موصل، کارخانه اصلی سیمان عراق به‌شدت آسیب‌دیده است. در این شهر معادن فسفات نیز وجود دارد، اما از میزان خسارت وارده به آن‌ها اطلاعی در دست نیست. کارگران فرانسوی هنگام خروج از عراق گزارش دادند که یک سری مجتمع‌های صنعتی در جاده بصره- فاو مورد حمله قرار گرفته و ستون‌های دود برخاسته از آن‌ها دیده می‌شود.

انتقال می‌دادند و پالایشگاه‌های بصره، الدوره، خانقین، کرکوک، موصل و مراکز نفتی الحلفائیه، رمیله، بصره، نفت‌خانه و سکوه‌های بارگیری نفت در شمال غرب خلیج فارس به نام‌های البکر و الأمیه، تلمبه‌خانه‌های K1, K2, K3 و مخازن نفتی در سراسر خاک عراق مورد توجه طراحان عملیاتی نهجا قرار گرفته و با تلاش خلبانان نیروی هوایی، نزدیک به ۵۰ درصد پالایشگاه‌ها و مراکز نفتی عراق منهدم و صدور نفت این کشور از ۳,۵ میلیون بشکه در روز به یک میلیون بشکه کاهش یافت؛ به گونه‌ای که عراق نیازمند واردات نفت برای تأمین نیازهای ارتش از طریق کاروان‌های تریلر و کامیون‌های حامل نفت شد. این در حالی بود که صادرات نفت ایران از طریق پایانه جزیره خارک با برقراری پوشش دفاعی و مراقبت هوایی مطمئن از سوی نیروی هوایی کماکان ادامه داشت. بدین منظور هواپیماهای اف-۱۴ و پدافند زمین‌به‌هوا شامل توپ‌های ضدهوایی ۲۳ میلی‌متری و اورلیکن و موشک‌های زمین‌به‌هوا ای هاوک شرکت داشته و فشار نیروی هوایی عراق را بر فراز خارک و پایانه‌های نفتی و مراکز تولید و صدور نفت خنثی می‌کردند.

اولین تأثیر راهبردی حملات نهجا به تأسیسات نفتی عراق، کاهش شدید تولید نفت این کشور بود؛ به گونه‌ای که با گذشت کمتر از چند ماه از آغاز جنگ، نزدیک به ۲,۵ میلیون بشکه از میزان تولید این کشور کاسته شد. این امر که می‌توانست تأثیر زیادی در امنیت انرژی و اقتصاد جهان باقی گذارد، نتیجه آشکار عملکرد نهجا در حمله به تأسیسات حیاتی و حساس عراق و آسیب‌های فراوانی بود که به این کشور وارد کرد.

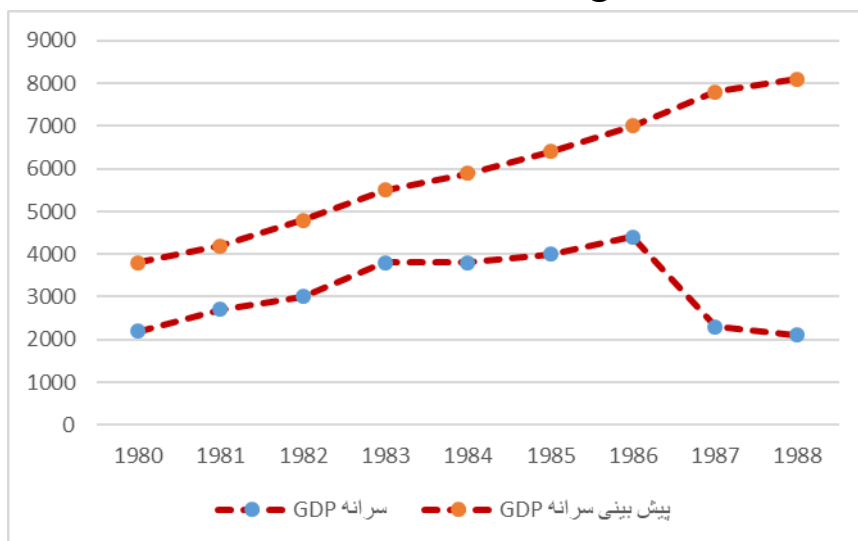


شکل ۱ زیرساخت‌های نفتی و گازی عراق که بعضاً چندین مرتبه توسط هواپیماهای نیروی هوایی

ارتش مورد تهاجم قرار گرفتند.

البته عراق برای صدور نفت تنها به خلیج فارس متکی نبود؛ بلکه خط نفتی عراق به ترکیه دایر بود که در زمان جنگ با حداکثر ظرفیت از آن استفاده می‌شد. همچنین در حین جنگ خط لوله انتقال نفت به دریای سرخ از طریق عربستان نیز دایر شد و زمانی روزانه تا ۱۴۰ هزار بشکه نفت خام با کامیون‌های نفت‌کش از طریق خاک اردن به بندر عقبه برای صادرات ارسال می‌شد. خط انتقال نفت عراق به سوریه نیز تا بهار ۱۳۶۱ دایر بود.

بر اساس بررسی‌های به‌عمل‌آمده اگر حملات نیروی هوایی ایران نبود، سناریوی محتمل برای اقتصاد عراق، حفظ روند رشد دو دهه گذشته‌اش می‌بود؛ بنابراین، می‌توان تولید ناخالص داخلی سرانه این کشور را بین سال‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۸۸ بر اساس روندهای دوره ۱۹۶۰-۱۹۷۹ با استفاده از تحلیل سری‌های زمانی به‌شرح نمودار زیر پیش‌بینی کرد:



شکل ۲ تغییرات سرانه تولید ناخالص داخلی عراق طی هشت سال جنگ تحمیلی و مقایسه آن با مقادیر پیش‌بینی شده قبلی اگر حملات نیروی هوایی ارتش به زیرساخت‌های اقتصادی و نفتی عراق صورت نمی‌گرفت (چوبین، ۱۳۸۴: ۱۳۵)

انهدام بنادر راهبردی و باراندازهای ساحلی عراق

در جنگ تحمیلی، عراق بنادر و تأسیسات ساحلی گسترده‌ای مانند ایران و عربستان در اختیار نداشت. بنادر مهم این کشور شامل بندر بصره در شط‌العرب، بندر صفوان، بندر فاو، بندر ام‌القصر

و سکوهای نفتی البکر و الأمیه بود که در برابر حملات هوایی ایران بسیار آسیب‌پذیر بودند. ارتش عراق از طریق بنادر کویت درزمینه واردات اسلحه و مهمات و تدارکات جنگ تغذیه می‌شد، اما دست‌کم نیروی دریایی عراق باید در این بنادر نگهداری می‌شدند و آموزش‌های دریانوردی خود را ادامه می‌دادند که هدف قرار دادن این بنادر، اثرات سرنوشت‌سازی در روند جنگ بر جای گذارد؛ لذا این بنادر در طرح حملات هوایی نهاجا قرار گرفتند.

تدبیر نهاجا این بود که چنانچه به بنادر، زیرساخت‌های نظامی - صنعتی و... حمله شود، موجبات ازکارافتادن ماشین جنگی عراق و ممانعت از پیشروی‌های لجام‌گسیخته نیروی زمینی آن در ماه‌های نخست خواهد شد زیرا ترابری تجهیزات نظامی و مواد اولیه برای تولید تسلیحات غیرمتعارف (ش.م.ه یا شیمیایی، میکربی و هسته‌ای) از طریق دریا از سهولت بیشتری برخوردار بود و اگر همین کالاها از طریق خشکی حمل می‌شدند، انجام بازرسی‌های مکرر در مرز کشورهای واقع‌شده در مسیر، امکان کشف، ضبط و توقیف کالاها را دوچندان می‌کرد. بنابراین، نیروی هوایی با انهدام تأسیسات بندری و تخلیه کالا در بنادر می‌توانست عراق را درزمینه تسلیحات غیرمتعارف با محدودیت مواجه نماید.

دومین هدف راهبردی، کاهش وجهه این کشور در سطح بین‌الملل (به‌عنوان یک کشور بزرگ صادرکننده نفت در جهان) بود که می‌توانست موجب سلب اعتماد کارتل‌ها و کمپانی‌های خریدار نفت شده و کاهش مشتریان دائمی این کشور را به همراه داشته باشد. از آن گذشته، استمرار این روند از یک‌سو باعث سلب پشتیبانی ملت عراق از حاکمان عراق می‌شد و از سوی دیگر به‌طور حتم باعث کسر بودجه در تأمین اعتبارات جنگ شده و حکومت عراق را مجبور به استقراض از دیگر کشورها می‌نمود.

انهدام تلمبه‌خانه‌های نفتی، قطع صدور نفت خام عراق به اروپا از طریق خط لوله کرکوک - یومورتالیک در ساحل مدیترانه در خاک ترکیه را به‌دنبال داشت که سالانه بالغ بر ۳۰ میلیون تن می‌شد. با این تدبیر دیگر عراق نمی‌توانست به تعهدات بین‌المللی خود با ترکیه و اروپا عمل کند و به‌این‌ترتیب از پشتیبانی نظامی کشورهای حامی کاسته می‌شد.

انهدام بنادر، بارانداها، تأسیسات و پایانه‌های نفتی همراه با بمباران سامانه‌های تولید، انتقال و توزیع فراورده‌های سوخت عراق توسط نهاجا، علاوه بر ایجاد بحران اقتصادی در عراق، موجب شد که کشورهای غربی حامی صدام متوجه فقر امکانات بندری و عدم دسترسی ارتش عراق به آب‌های

خلیج فارس شوند. آنان به منظور خارج نمودن این کشور از تنگنای ایجادشده، کمک‌های خود را از طریق کشورهای همسایه عراق در بنادر کویت، عربستان، بحرین و قطر تخلیه و از آنجا با استفاده از تریلرها و کامیون‌های بزرگ و کوچک، کالاهای اساسی و موردنیاز را به داخل عراق می‌رسانند. بندر عقبه در سواحل اردن در دریای سرخ نیز در این زمینه فعال شد و کالاهای ضروری عراق که با جنگ و نیازهای اضطراری مردم عراق مربوط می‌شد، از طریق این بندر وارد عراق می‌شد که قطعاً این کار هزینه بسیاری برای دشمن دربرداشت.

دفاع از تأسیسات حیاتی جمهوری اسلامی ایران

هم‌زمان با گسترش جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، آزادسازی مناطق اشغالی و تغییر توازن نظامی به نفع جمهوری اسلامی ایران، کشورهای غربی و عربی، برای جلوگیری از پیروزی ایران، فشارهای اقتصادی خود را تشدید کرده و با تجهیز عراق برای حمله به مراکز اقتصادی، پالایشگاه‌ها، تلمبه‌خانه‌ها، پایانه‌های نفتی و نفت‌کش‌های حامل نفت ایران، درصدد تضعیف هرچه بیشتر توان اقتصادی ایران برآمدند. نیروی هوایی جمهوری اسلامی ایران با استقرار کارکنان و تجهیزات پدافندی خود در پالایشگاه‌ها، تلمبه‌خانه‌ها، پتروشیمی‌ها، نیروگاه‌ها، پایانه‌های نفتی همچون جزیره خارک و اسکله‌ها، در تأمین امنیت هوایی تأسیسات فوق و در نهایت استمرار صدور نفت ایران نقش سرنوشت‌سازی ایفا نمود. (نمکی، جلد چهارم، ۱۳۹۶: ۹۶)

مناطق عملیاتی و سکوهاى شرکت نفت فلات قاره ایران در سال‌های جنگ، شاهد بیشترین حملات دشمن بعثی بود و در خط مقدم جبهه قرار داشت. در این خصوص بیشترین حملات در مناطق خارک و بهرگان انجام شد و پس از آن، مناطق لاوان و سیری نیز آماج حملات دشمن قرار گرفتند. در کنار تولید نفت در این شرکت، وجود امنیت بسیار مهم و حیاتی بود و طی هشت سال جنگ تحمیلی، نقش پدافند هوایی در حفظ امنیت تولید، بسیار تأثیرگذار بود. پدافند هوایی در این سال‌ها باعث ایجاد آرامش خاطر در کارکنان این شرکت در طول هشت سال دفاع مقدس شد. این فعالیت‌ها باعث شد تولید نفت در سال‌های جنگ حتی لحظه‌ای متوقف نشود.

در دوران جنگ تحمیلی، تمامی تأسیسات مهم و حیاتی ایران از جمله تأسیسات نفتی، تحت پوشش پدافند هوایی قرار داشت و شریان‌های اقتصاد کشور توسط این نیرو حفاظت می‌شد. (<https://defapress.ir/fa/news/235251/>) به‌طوری‌که با برقراری تأمین هوایی اسکله‌های

تی و آذرباد، خارک از تعرض وسیع دشمن در امان ماند و عراق نتوانست جلوی صادرات و تأمین بودجه خود را بگیرد و هنگامی که از این راه ناامید شد، تهاجم به کشتی‌های نفتی و تجاری را در برنامه خود قرار داد و با دریافت بالگردهای سوپرفلون و تجهیز هواگردهای خود به موشک‌های پیشرفته، نفت‌کش‌ها و کشتی‌های تجاری را مورد تهاجم قرار داد؛ اما با وجود تهاجم گسترده علیه کشتی‌های نفت‌کش یا تجاری ایران، به دلیل پوشش هوایی ایجادشده در نهایت توانست ۱۳۵ کشتی را در آب‌های خلیج فارس غرق کند که این رقم، یک‌درصد از کل کشتی‌هایی بود که توسط نهاجا در طول ۸ سال دفاع مقدس در آب‌های خلیج فارس برای صادرات نفت و مبادله کالاهای تجاری فعالیت می‌کردند.

این موضوع نشان می‌دهد که نهاجا در تأمین پوشش هوایی برای کشتی‌های نفتی و تجاری موفق عمل کرده و همگام با نیروی دریایی، اجازه نداد عراق به هدف خود برای قطع صادرات نفت و ایجاد اشکال در تأمین کالاهای اساسی مردم برسد.

در آن زمان بخش وسیعی از حیوانات، گندم و مایحتاج موردنیاز مردم ایران از کشورهای خارجی وارد می‌شد و اگر یک کشتی حامل روغن، گندم و حیوانات مورد اصابت واقع می‌شد، مردم در مضیقه قرار می‌گرفتند. عراق می‌خواست از این طریق مردم را علیه حکومت بشواند و با تحت فشار قرار دادن مردم، دولت ایران را مجبور به پذیرش خاتمه جنگ کند.
(<http://shabestan.ir/service/229>)

اسکوریت نفت‌کش‌ها

جنگ نفت‌کش‌ها با عملیات رمضان و حمله عراق به جزیره خارک شروع و در تعیین نتیجه نهایی جنگ به عاملی تعیین‌کننده تبدیل شد. از آنجاکه تأمین هزینه جنگ ارتباط مستقیم با صدور و فروش نفت داشت؛ از این رو عراق تصمیم گرفته بود با قطع صدور نفت ایران از طریق حمله به جزیره خارک و نفت‌کش‌ها، موجبات تضعیف نیروهای ایران را فراهم آورد؛ لذا یکی از رشادتها و دلاوری‌های کارکنان نیروی هوایی در دوران هشت‌ساله دفاع مقدس، حفاظت و حراست از نفت‌کش‌ها بود که با ابتکار شهید عباس بابایی که در سمت معاون عملیات نیروی هوایی قرار داشت، طرح دفاع هوایی از تأسیسات نفتی جزیره خارک و اسکوریت نفت‌کش‌ها ارائه و به نحو احسن اجرا شد. (۵ مهر ۱۴۰۰ - <https://www.isna.ir/>)

برای این کار ستادی تشکیل شد که در آن، نمایندگان نیروی هوایی ارتش و وزارت نفت

حضور داشتند. این ستاد هفته‌ای دو بار در تهران تشکیل جلسه می‌داد که وزیر نفت نیز در جلسات آن حضور داشت و در آن جلسات برای حفاظت و جابه‌جایی کشتی‌ها، نیروی هوایی و وزارت نفت با یکدیگر هماهنگ می‌شدند؛ به این نحو که زمانی که وزارت نفت کشتی‌ها را بارگیری و آماده حرکت می‌کرد، با نیروی هوایی برای حفاظت از آنها هماهنگ می‌شد و آنها برنامه پرواز اسکورت را طراحی می‌کردند.

آن زمان پایگاه ششم هوایی بوشهر مختص هواپیماهای اف-۴ بود؛ لذا برای دفاع هوایی و ره‌گیری هواپیماهای مهاجم، تعدادی اف-۱۴ از پایگاه هوایی اصفهان به این پایگاه منتقل شد تا به‌محض ورود هواپیماهای دشمن به منطقه عبور کشتی‌ها، آنها را شکار کنند. (جهانفر - بررسی عملکرد پدافند هوایی در دفاع از خارک در سال‌های جنگ تحمیلی - <https://defapress.ir/fa/news/235251/>)

هنگام اسکورت نفت‌کش‌ها توسط نیروی هوایی، کاروان‌هایی با حدود ۲۰ کشتی شامل کشتی‌های حامل نفت خام و کشتی‌های تجاری حامل واردات فرآورده و مواد غذایی که لابه‌لای کشتی‌های نفت‌کش حرکت می‌کردند روانه شده و تحت پوشش هواپیماهای اف-۱۴ قرار می‌گرفتند. (ضیغمی، <https://www.Shana.ir>)

دفاع از خارک و دیگر مراکز نفتی کشور به‌منظور استمرار صدور نفت ایران

یکی از موفقیت‌های دفاع هوایی کشور - اعم از آفند هوایی و پدافند هوایی - فرایند دفاع هوایی از خارک و ساقط کردن میگ-۲۵ عراقی بود که در ۱۱ آذر ۱۳۶۱ در پی ره‌گیری و سپس درگیری هوایی اف-۱۴ ایرانی و میگ-۲۵ عراقی به وقوع پیوست. هر دو هواپیما در این درگیری از راهنمایی و هدایت افسران کنترل شکاری کشور خود سود می‌بردند. درواقع این نبرد را باید نبرد رودرروی پدافند هوایی دو کشور دانست. زیرا نحوه هدایت هواپیمای شکاری تا هدف و مراقبت از فضای اطراف درگیری هوایی که توسط ایستگاه رادار انجام می‌شود، نقش مهمی در موفقیت ره‌گیری و سپس درگیری هوایی دارد. گاهی نیز هدایت هواگردها به‌صحنه نبرد رو در روی افسران کنترل شکاری پدافند هوایی ایران با افسران رادارهای ثابت و متحرک عراق در ایستگاه‌های راداری ام‌القصر، بصره، جزیره بوبیان (کویت)، آواکس‌های عربستان و حتی رادار ناوهای هواپیمابر آمریکایی مبدل می‌شد. (جهانفر - پدافند هوایی و دفاع از خارک در سال‌های جنگ تحمیلی - ۲۷

فروردین ۱۳۹۶- گروه دفاعی - (<https://defapress.ir/fa/news/234988/9>).

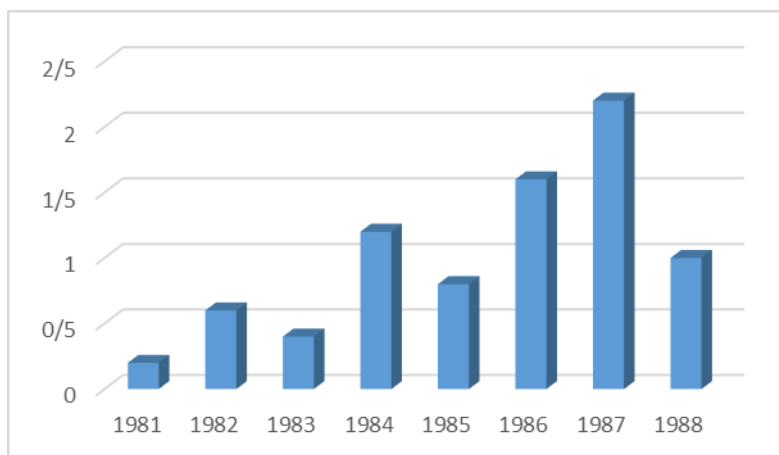
ناکامی هواگردهای عراقی در حمله به خارک صرفاً محدود به این رخداد نبود و مأموریت‌های میگ-۲۵ در خارک در بسیاری از مواقع با هوشیاری کارکنان دفاع هوایی (اعم از خلبانان و متخصصین رادار و زمین‌به‌هوا) با ناکامی مواجه می‌شد. (<https://defapress.ir/fa/news/235609/>).

اسکله خارک بارها از سال‌های آغازین جنگ مورد حمله دشمن قرار گرفته بود. دوم مهر ۱۳۵۹ مخازن و خطوط لوله خارک بمباران شد و در پنجم بهمن ۱۳۵۹ اتاق کنترل اسکله تی هدف بمباران قرار گرفت. دشمن بعثی هرگاه در جبهه زمینی ضربه می‌خورد، آن را در تأسیسات نفتی جبران می‌کرد؛ لذا ۲۸ آبان ۱۳۶۱ و تیر ۱۳۶۳ اسکله خارک هدف حمله موشکی دشمن قرار گرفت و شهریور ۱۳۶۴ یکی از سنگین‌ترین بمباران‌های خارک انجام شد. (<https://dnws.ir/234494>).

جزیره خارک برای ایران یک خط مقدم بود و بیشترین تلفات نیروی هوایی دشمن نیز در همین نقطه اتفاق افتاد، به همین دلیل می‌توان ادعا نمود که یک جنگ تمام‌عیار در خارک برقرار بود و در چنین شرایطی با وجود همه بمباران‌ها، به دلیل تلاش پدافند هوایی مستقر در جزیره و کارکنان شجاع شرکت نفت، صادرات نفت در طول دوره هشت‌ساله جنگ، به میزان روزانه یک میلیون و ۶۰۰ تا ۷۰۰ هزار بشکه ادامه یافت. (<https://www.shana.ir/news/321385/>).

درواقع عراق پیش‌بینی کرده بود که می‌تواند در کوتاه‌ترین مدت، ایران را از منبع اصلی درآمد نفتی خود محروم ساخته و با بمباران جزیره خارک و سایر تأسیسات نفتی، شریان حیاتی اقتصاد ایران را قطع کند. اما در عمل، پیش‌بینی صدام محقق نشد زیرا نیروی هوایی عراق در نابودی و وارد آوردن ضربات اساسی به تأسیسات نفتی ایران در خارک ناتوان بود. بنا به ادعای عراقی‌ها در شش ماهه اول سال ۱۳۶۴ بیش از ۸۰۰ پرواز جنگی به قصد انهدام تأسیسات نفتی خارک انجام شد که به علت عملکرد خوب پدافند هوایی در دفاع از جزیره خارک، ناکام ماند. (رضایی، ۱۳۹۹، مشعل نیوز)

عملکرد نیروی هوایی در کنار سایر نیروها مبنی بر حمله به نفت‌کش‌های کشورهای حامی عراق در خلیج فارس، سایر کشورهای عربی حامی صدام را وادار کرد تا با فشار بر بغداد برای توقف عملیات ضدتانکر خود، در حمایت از عراق تجدیدنظر کنند.



شکل ۳ صادرات نفت ایران طی هشت سال جنگ تحمیلی (میلیون بشکه در روز)

با همت همه رزمندگان و تلاش ویژه خلبانان نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی ایران، حملات مکرر عراق به جزیره خارک و نفت کش‌ها نتوانست جلوی صادرات نفت ایران را بگیرد. (دژپسند و وثوقی، ۱۳۸۷: ۴۸)

اوایل سال ۱۳۶۲ که عراق، تمرکز حملات هوایی خود را بر بمباران مناطق نفتی و صنعتی به‌ویژه در حوزه خلیج فارس قرار داد، نه‌اجا عملیات مقابله‌ای و پدافندی خود را تشدید کرد. در اواخر این سال عملیات خیبر انجام گرفت و سرانجام نیروهای ایران پس از طی مراحل اولیه و تثبیت در غرب هور، در جزایر مجنون که گفته می‌شد دارای ذخایر قابل توجهی از نفت است، مستقر شدند. آن موقع صحبت از ۵ میلیارد بشکه ذخایر نفتی آن منطقه بود اما در سال‌های اخیر گفته می‌شود با کشفیات جدید، این رقم به ۳۰ میلیارد بشکه می‌رسد؛ که اگر این آمار صحیح باشد به این معناست که آن منطقه کوچک حدود سه درصد ذخایر نفت جهان را در خود دارد.

سال ۱۳۶۳ با آثار و پیامدهای عملیات خیبر و پاتک‌های عراق و کاربرد سلاح شیمیایی آغاز شد. در این سال قیمت نفت کاملاً تحت فشار بود و قیمت بازار آزاد آن چندین دلار زیر قیمت رسمی آپک بود. باید توجه داشت که در ادامه اقدامات جهان صنعتی برای کاهش آسیب‌پذیری نفتی که شامل صرفه‌جویی، استفاده از ذخایر راهبردی و افزایش تولید نفت کشورهای خارج از آپک به‌ویژه دریای شمال می‌شد، آپک برای حفظ قیمت مطلوب نفت و عمدتاً تحت تأثیر خواسته‌های ایران اقدام به کاهش تولید نمود؛ اما چون این اقدام تأثیر کافی نداشت، به‌خصوص به خاطر قیمت‌شکنی‌های نیجریه و انگلیس، در آذر ۱۳۶۲ در کنفرانس آپک در لندن، قیمت رسمی

نفت از حدود ۳۵ دلار به ۲۹ دلار کاهش داده شد تا اعضا بتوانند حداقل سهم تولید را از بازار نفت داشته باشند؛ بنابراین، مازاد عرضه و پایین بودن قیمت‌ها در سال ۱۳۳۳ همچنان ادامه داشت و دورنمای درآمدهای نفتی کشور را که پشتوانه اصلی برای تأمین هزینه‌های عمومی و جنگ بود، در میان‌مدت و درازمدت تیره می‌کرد. در این راستا نه‌اجا تلاش زیادی به‌عمل آورد تا ضمن انهدام تأسیسات نفتی عراق، مانع انجام موفقیت‌آمیز اقدامات تلافی‌جویانه هواپیماهای عراقی برای انهدام تأسیسات خودی گردد.

عراق طی چند سال پایانی جنگ با امکاناتی که دریافت کرده بود، جنگ را صدها کیلومتر به پشت جبهه‌ها کشانده بود و اگر یک خط طولی از نکا در مازندران تا لارک در خلیج‌فارس می‌کشیدیم، غرب این منطقه با این حساسیت که شامل پایتخت نیز می‌شد، در برد موشک‌های عراقی قرار داشت. در این شرایط ایجاد حداقل پوشش دفاعی و پدافندی برای چنین وسعتی، هزینه‌های جنگی را به‌طور مضاعف افزایش داده و کار نه‌اجا را بسیار دشوار نمود. با گسترده‌تر شدن جبهه و توسل عراق به سلاح شیمیایی و گسترده‌گی عملیات آفندی و تهاجمی ایران در سال‌های ۶۴ و ۶۵ و ۶۶ از پیرانشهر تا فاو و از فاو تا تنگه هرمز، مأموریت‌های جنگی نه‌اجا به‌شدت افزایش یافت.

عراق که نمی‌توانست از نظر ذخیره نیروی انسانی، عمق راهبردی یا توان اقتصادی، خود را به‌پای ایران برساند، از مورد اعتمادترین گزینه پیش‌رویش برای پایان بخشیدن به جنگ استفاده کرد و به جنگ نفت‌کش‌ها روی آورد با این امید که اهداف زیر را به‌دست آورد: (E1-Sayed)

E1-shazly, 1998:10

با کاستن از توان ایران در صدور نفت، اقتصاد ایران را تضعیف کند؛

جنگ را بین‌المللی سازد؛

از فشار به نیروهای زمینی خود در عرصه نبرد بکاهد.

اما نیروی هوایی برای مقابله با عراق، یک ناوگان رفت‌وبرگشت از کشتی‌های نفت‌کش تشکیل داد تا تحت حمایت نه‌اجا نفت را از منطقه پرخطر خارک به جزایر سیری و لاوان که دور از دسترس هواپیماهای عراقی بودند، برساند. (همان)

تجزیه‌وتحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

تجزیه و تحلیل کیفی داده‌ها مستخرج از مصاحبه‌های انجام شده با خبرگان و ادبیات تحقیق نیروی هوایی در بُعد اقتصادی دست بلند نیروهای مسلح کشور بود و در این زمینه عمدتاً نیروی هوایی بود که عمل می‌کرد. گروه‌های تهران، اصفهان، امیدیه، بوشهر و گروه رزمی خارک، مصمم بودند تا نفت صادر شود و کشور دچار ورشکستگی اقتصادی نگردد. در عین حال، نهاجا به موازات دفاع از زیرساخت‌های اقتصادی خودی، در جهت ضربه زدن به توان رزمی و اقتصادی عراق، نقش بسیار مهمی ایفا کرد و اگر سیل عظیم کمک کشورهای عربی و غربی و شوروی نبود، خود عراق با توجه به ضرباتی که نهاجا به آن وارد کرده بود و پالایشگاه‌ها و خطوط انتقال نفت و انرژی و نیروگاه‌ها و صنایع پالایشی آن را منهدم کرده بود، نمی‌توانست مقاومت کند و یک سال هم دوام نمی‌آورد.

در تفکر راهبردی، نیروی هوایی علاوه بر ماشین جنگی دشمن، به تمام زیرساخت‌های آن حمله می‌کند و این همان کاری است که نیروی هوایی ایران در طول جنگ هشت‌ساله انجام داد. این کار نیاز به رساندن مهمات زیاد در روزهای نبرد داشت به طوری که هر خلبان اف-۴ روزانه حدود ۷ تن مهمات با خود حمل می‌کرد.

نیروی هوایی ایران برتری هوایی خود را در ماه‌های اول جنگ ثابت کرد و خلبانان این نیرو در همان هفته آغازین جنگ ضربات سنگینی به زیرساخت انرژی و صادرات نفت عراق به خصوص در اطراف کرکوک وارد آوردند؛ زیرا حمله به اهداف صنعتی و پایگاه‌های هوایی دشمن، از جمله مواردی بود که همواره استراتژیست‌های نهاجا بر آن تأکید داشتند.

عراق قبل از بازسازی نیروی هوایی خود تلاش می‌کرد از طریق بالگرد، مسیر کشتی‌های ایران را ببندد؛ اما بعد از دریافت میراژها و سوپراتانداردها، حوزه عمل خود را در زمین و دریای ایران گسترش داد و در سال‌های ۱۳۶۵ و ۱۳۶۶ به جزیره سیری رساند. یعنی نیروی هوایی عراق به این کشور امکان می‌داد که درآمد ایران را تحت تأثیر قرار دهد. به همین ترتیب نیروی هوایی ایران نیز با حمله به تأسیسات نفتی عراق، درآمدهای نفتی این کشور را مختل کرد؛ لذا در روند جنگ، صنعت نفت عراق با حملات پی‌درپی نیروی هوایی ایران، به شدت آسیب دید تا شاید عراق که اتکای فراوانی به درآمدهای حاصل از صدور نفت داشت، هم در تأمین هزینه‌های جنگ و هم در سرپا نگه داشتن اقتصاد خود، توان استمرار جنگ را از دست دهد.

درواقع نفت با تقویت خصلت میلیتاریستی رژیم صدام و تطمیع آن در دست‌اندازی به منابع

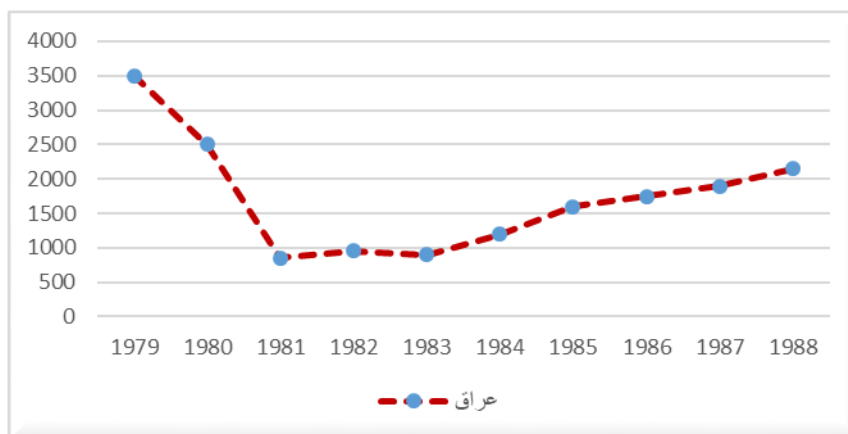
نفتی ایران و ارتقای موقعیت عراق در منطقه نفت خیز خلیج فارس، در آغاز جنگ نقش مؤثری داشت و با تأمین عمده هزینه‌های جنگ و سرپا نگه داشتن اقتصاد عراق، به استمرار جنگ کمک کرد. زیرا جنگ تحمیلی از جانب یک حکومت اقتدارگرای تک‌حزبی که از پیش گرایش‌های میلیتاریستی نیرومندی داشت، آغاز شد و درآمدهای نفتی در چنین نظام‌هایی رویکرد میلیتاریستی زمامداران را افزایش می‌دهد. یکی از منابع حکومت اقتدارگرایانه، منابع اقتصادی است. در حقیقت، درآمد رانتی حاصل از فروش نفت از جمله عواملی بود که به‌عنوان یک عامل اقتصادی، باعث پیدایش و تداوم حکومت اقتدارگرای صدام شده و در تصمیم صدام برای حمله به ایران در ۱۹۸۰ و کویت در ۱۹۹۰ نقش داشت. گرچه عوامل متعددی صدام را به تهاجم به ایران در سال ۱۹۸۰ واداشتند - از قبیل مناقشه حل‌نشده مرزی با ایران و هراس صدام از وقوع یک قیام شیعی به پشتوانه ایران در عراق - اما او امیدوار بود که خوزستان یعنی مهم‌ترین منطقه نفت‌خیز ایران را اشغال و آن را تحت سلطه خود درآورد. به همین سان وی در ۱۹۹۰ بر آن شد تا ذخایر عظیم نفت کویت را در اختیار بگیرد تا هم رژیمش را تقویت کند و هم خسارت ناشی از جنگ با ایران را جبران نماید.

وجود نفت باعث شده بود تا صدام هنگام تصمیم‌گیری و اجرای تصمیم‌های خود، کمتر تحت تأثیر خواست و فشار حاصل از جامعه و نیروهای اجتماعی قرار بگیرد و نه‌اجا با علم به این موضوع، بر انهدام تأسیسات نفتی عراق متمرکز شده بود تا ضمن متوقف کردن ماشین جنگی عراق به علت نرسیدن سوخت، صدام را در مقابل مردم خود که تمایلی به جنگ با ایران نداشتند، پاسخ‌گو کند.

ایده این بود که در یک کشور صادرکننده نفت مثل عراق، نیازهای تسلیحاتی برای استمرار جنگ از راه فروش نفت به‌دست می‌آیند. ضمن آنکه درآمد نفت امکان تأمین حداقل نیازمندی‌های مردم را از راه واردات کالاهای اساسی فراهم می‌کند لذا در صورت آسیب دیدن تأسیسات نفتی، عراق در جنگ با ایران دچار خلل شده و امکان سرپا نگه داشتن اقتصاد و حفظ پشتیبانی نسبی مردم عراق از ادامه جنگ کاهش خواهد یافت و اگر ذخایر ارزی عراق پایان یابد و درآمد حاصل از صدور نفت رو به کاهش گذارد، یکی از مهم‌ترین سازوکارهای ادامه‌دهنده جنگ توسط صدام از کار خواهد افتاد و زمینه برای پایان جنگ فراهم خواهد شد.

برای جنگیدن پول لازم است و توان اقتصادی، نقش تعیین‌کننده‌ای در قدرت ملی و تجهیز

نیروهای نظامی دارد. پس اگر مراکز نفتی عراق زده شوند این کشور مجبور به پذیرش خواسته‌های ایران و خاتمه جنگ خواهد شد. در کل، عملکرد نهاجا در خصوص کاهش ظرفیت صادرات نفت عراق از طریق انهدام مراکز و تأسیسات نفتی این کشور، بر قدرت ملی آن تأثیر منفی گذارده و هزینه استمرار جنگ با ایران را برای این کشور به شدت افزایش داد.

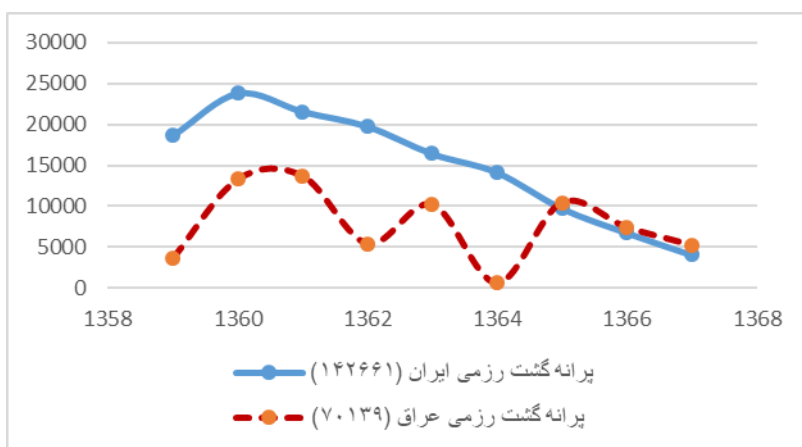


شکل ۴ میزان صادرات نفت خام عراق طی سال‌های جنگ تحمیلی (هزار بشکه در روز)

نهاجا با انجام عملیات‌ها و فعالیت‌های متعدد هوایی توانست با انهدام پالایشگاه‌ها و دیگر مراکز اقتصادی، شریان اقتصادی عراق را فلج کند به گونه‌ای که روند پروازها در روزهای دوم، سوم، چهارم و پنجم هفته اول جنگ موجب شد اکثر مراکز نظامی و پایانه‌های نفتی عراق مورد اصابت قرار گیرد به طوری که عراق از روز دوم قادر به صدور نفت از پایانه‌های نفتی البکر و الامیه مستقر در شمال خلیج فارس نشد. این امر سبب شد که دشمن بعثی در تصمیم خود برای حمله به ایران دچار تردید و دودلی شده و با وجود آنکه در بسیاری از محورهای عملیاتی برای پیشروی زمینی مانعی وجود نداشت، فرماندهان عراقی، پیشروی نیروهای سطحی خود را به حالت تعلیق درآورده و رؤیای رئیس‌جمهور خودکامه عراق که پایان جنگ را تنها در عرض یک هفته پیش‌بینی کرده بود، ناکام گذارند.

نهاجا در طول جنگ به منظور جلوگیری از نفوذ هواپیماهای عراقی به عمق کشور و عقیم گذاشتن مأموریت‌های آنها و ممانعت از ضربه زدن به مراکز جمعیتی و اقتصادی و نظامی خودی، گشت رزمی منظمی انجام می‌داد که البته با طولانی شدن جنگ از تعداد این گشت‌ها کاسته شد و تنها در پایان جنگ بود که عراق توانست تعداد پراکنده‌های گشت رزمی خود را به ایران برساند؛

به طوری که تعداد پرنه‌های گشت رزمی هوایی ایران در طول جنگ، ۱۴۲۶۶۱ پرنه با احتساب سوخت‌گیری هوایی (بر مبنای ۹۰ دقیقه) پرواز و عراق ۷۰۱۳۹ پرنه پرواز بود که تقریباً دو پرنه‌های عراق است.



شکل ۵ مقایسه پرنه‌های گشت رزمی ایران و عراق در دوران دفاع مقدس به تفکیک سال

بر اساس نمودار فوق، از شروع جنگ تا انتهای سال ۱۳۶۴ هوایم‌های مأمور در پرواز مراقبت مسلحانه هوایی عراق نسبت به ایران در رتبه پایین‌تری قرار داشتند و این نشان‌دهنده تصمیم درست و راهبردی نیروی هوایی ایران به منظور جلوگیری از نفوذ هوایم‌های عراق در اجرای عملیات‌های آفند هوایی بوده است. با کمک این گشت‌های هوایی بود که عراق با وجود تلاش بسیار زیاد نتوانست مراکز نفتی ایران را از کار انداخته و صدور نفت ایران را قطع کند.

عراق همه توان موشکی و توان هوایی خود را برای ضربه زدن به تأسیسات حیاتی و اماکن حساس و حیاتی ایران به کار برد؛ اما نه‌اجازه عمل و توفیق به عراق نداد. در این میان نقش هوایم‌های اف-۱۴ بسیار پررنگ بود که با پشتیبانی هوایی نزدیک در این زمینه نقش آفرینی کردند؛ لذا اگر نیروی هوایی نبود سرنوشت جنگ چیز دیگری می‌شد.

عراق برای برون‌رفت از محاصره‌ای که در آن افتاده بود، جنگ نفت‌کش‌ها را با حملات هوایی در خلیج فارس آغاز کرد. نیروی هوایی ایران هم به تلافی در مقابل عراق، جنگ نفت‌کش‌ها را پی گرفت و تا پایان جنگ در این زمینه خسارات جبران‌ناپذیری را بر جا گذاشت که سازمان ملل را به واکنش واداشت.

در جنگ نفت‌کش‌ها پدافند هوایی در ساقط کردن ۵۵ فروند هوایم‌های عراقی نقش مستقیم

داشت. تعداد ۳۱۴۵ نفت‌کش تحت حفاظت نیروی هوایی به سلامت از آب‌های بین‌المللی عبور کردند در حالی که تعداد ۱۳۷۷ مورد حمله هوایی به وسیله هواپیماهای میراژ، میگ-۲۵، سوخو و میگ-۲۳ عراقی به نفت‌کش‌های حامل نفت ایران انجام شد. به تدریج با ادامه جنگ و قدرت گرفتن نیروی هوایی دشمن، نیروی هوایی فعالیت خود را گسترش داد به گونه‌ای که تا خاتمه جنگ، دفاع هوایی بیش از ۲۳۵ نقطه از نقاط حساس و حیاتی کشور را تأمین می‌کرد.

به‌طور کلی در فرایند دفاع از صدور نفت ایران در سال‌های دفاع مقدس، تعداد ۱۹۸۳۴ سورتی پرواز اف-۱۴ (شامل ۳۲۱۰۹ ساعت پرواز)، تعداد ۱۶۷۹۲ سورتی پرواز اف-۴ (شامل ۲۹۶۱۸ ساعت پرواز)، تعداد ۲۲۸۱ سورتی پرواز هواپیمای پی.تری. اف (شامل ۹۸۲۲ ساعت پرواز)، تعداد ۳۷۰۸ سورتی پرواز سوخت‌رسان بوئینگ ۷۰۷ (شامل ۱۷۵۸۱ ساعت پرواز)، تعداد ۷۵۰ سورتی پرواز سی-۱۳۰ (شامل ۷۵۰۰ ساعت پرواز) انجام شد. در طول حدود ۲۸۰۰ روز جنگ تحمیلی، تعداد ۴۴۷۸۱ سورتی پرواز (شامل ۸۹۰۸۹ ساعت پرواز) انجام شد. یعنی هر روز تقریباً ۱۶ سورتی پرواز (شامل حدود ۳۲ ساعت پرواز) برای دفاع از تأسیسات نفتی و جلوگیری از ورشکستگی کشور انجام می‌شد که اگر این تلاش‌ها نبود، عراق می‌توانست قدرت اقتصادی ایران را به صفر تنزل دهد.

در هفته‌های نخست جنگ، با برتری نیروی هوایی ایران در آسمان خوزستان، نه تنها تأسیسات نفتی ایران از دسترس هواپیماهای عراق در امان ماند، بلکه با بمباران شدید لشکر ۱۰ زرهی عراق در جبهه جنوب، پیشروی این لشکر را در دشت عباس به سمت دزفول و تسخیر این شهر و پایگاه هوایی آن، متوقف نمود.

در جنگ ایران و عراق، تعداد ۲۴۸۶۳ مورد حمله هوایی دشمن بر اثر مقابله پدافند هوایی ناکام ماند و تعداد زیادی از هواگردهای دشمن منهدم شده یا مورد اصابت قرار گرفته یا مجبور به فرار شدند که اگر این تلاش کارکنان پدافند هوایی و خلبانان فداکار نه‌جا نبود، معلوم نیست چیزی از تأسیسات اقتصادی ایران باقی می‌ماند یا خیر!

به‌طور کلی نیروی هوایی ارتش ج.ا.ایران با راهبرد مؤثر عملیات نظام‌مند، توانست با انهدام تأسیسات نفتی عراق، انهدام نیروگاه‌های تولید برق، انهدام بنادر و تأسیسات ساحلی، انهدام پل‌های استراتژیک در داخل خاک عراق، عملیات ممانعت و پوشش هوایی متعددی را برای دفاع از آسمان کشور اجرا کند که عدم اجرا، می‌توانست در نتیجه جنگ تأثیر گذارده و باعث شود که جنگ به

گونه دیگری خاتمه یابد.

تجزیه و تحلیل کمی اهداف

در سؤال نخست پرسش نامه، از کارشناسان خواسته شده بود در قالب طیف پنج گزینه‌ای لیکرت نظر خود در خصوص میزان نقش آفرینی نهاجا در دوران جنگ تحمیلی از زوایای مختلف را از خیلی کم تا خیلی زیاد اعلام کنند. جدول زیر خلاصه تجمیع شده نظرات کارشناسان را نشان می‌دهد.

جدول ۳ خلاصه نظر کارشناسان در خصوص میزان نقش آفرینی نهاجا در دوران جنگ تحمیلی

ضریب تعیین	انحراف معیار	میانگین	
۰,۰۶	۰,۴۵	۴,۷۳	حفظ تمامیت ارضی کشور
۰,۱۷	۰,۷۶	۴,۵۳	انهدام تأسیسات و زیرساخت‌های نفتی و صنعتی و مراکز ثقل عراق
۰,۱۲	۰,۵۷	۴,۶۴	اسکورتن نفت‌کش‌ها و جلوگیری از قطع صدور نفت ایران
۰,۱۴	۰,۶۰	۴,۳۳	تأمین امنیت مراکز جمعیتی و اقتصادی کشور و ترانزیت هوایی
۰,۱۹	۰,۷۴	۳,۹۸	تأمین منابع ارزی کشور در شرایط جنگی
۰,۱۲	۰,۵۸	۴,۶۲	دفاع از تأسیسات حیاتی کشور و تأمین امنیت تأسیسات نفتی و مناطق نفت‌خیز خودی
۰,۱۴	۰,۶۳	۴,۵۰	کشاندن جنگ به عمق خاک عراق و وارد آوردن خسارت تقریباً هزار میلیارد دلاری به این کشور که عمدتاً ناشی از عملکرد نیروی هوایی بود
۰,۱۴	۰,۶۱	۴,۲۴	ممانعت از دسترسی عراق به مراکز ثقل خودی و پاسداری از آسمان و تأسیسات حیاتی کشور با انجام رزم هوایی

در سؤال دوم پرسش نامه از کارشناسان خواسته شده بود نظر خود را در خصوص میزان موفقیت نهاجا در دوران جنگ تحمیلی در هر یک از گویه‌ها بیان کنند که براساس نتایج به‌دست آمده، نهاجا با واکنش سریع به تهاجمات دشمن، مداومت در شناسایی و مراقبت هوایی، به تأخیر کشاندن راهبرد دشمن از طریق انجام عملیات هوایی و تشخیص به‌موقع تهدیدات هوایی، توانست از مراکز ثقل کشور محافظت نموده و در سال‌های نخست جنگ با تهاجم همه‌جانبه هوایی دشمن مقابله کند. تجانس و یکپارچگی در بهره‌برداری از هواگردهای چند مأموریتی و محروم‌سازی دشمن از دسترسی به اطلاعات هوایی، عواملی بودند که در بازدارندگی هوایی راهبردی نهاجا مؤثر واقع شدند.

نهاجا توانست با ابتکار عمل در تهاجم هوایی راهبردی و هدف‌یابی برای انجام عملیات هوایی و تداوم و استمرار در عملیات تهاجم هوایی، به انجام عملیات ویژه هوایی (جابه‌جایی

شخصیت‌های سیاسی در جنگ، و...) اقدام نماید.

تسلط اطلاعاتی در تهاجم هوایی (پایش عمقی منطقه نبرد، دسترسی به اطلاعات هوایی دشمن و...) و نرخ مناسب دسترسی به قلمرو هوایی منطقه نبرد، در موفقیت نهاجا در فلج‌سازی راهبردی دشمن در سال‌های نخست جنگ نقش مؤثری ایفا نمودند. همچنین مدیریت کلان توسعه جنگ از طریق فرماندهی و کنترل هوایی (کنترل عملیات پروازی هواپایه، پوشش راداری، واپایش هوایی و...) و یکپارچگی قدرت هوایی در سطوح راهبردی، عملیاتی و تاکتیکی (یکپارچگی عملیات و همپوشانی اهداف هوایی، ارتباط مؤثر سطوح و...)، باعث نفوذ در ساختار قدرت ملی و وابستگی امنیت ملی به قدرت هوایی شده بود.

از دیدگاه عملیاتی و پشتیبانی هوایی از نیروهای سطحی خودی، نهاجا توانست با عمق‌بخشی به صحنه جنگ در سال‌های نخست جنگ (برد هواگردها، سوخت‌رسانی هوایی، مداومت پروازی و...) و انجام عملیات پشتیبانی مستقیم هوایی، عملیات مستمر و مؤثر علیه نیروهای سطحی دشمن در سال‌های نخست جنگ (نرخ تولید سورتی، کفایت آمادی، مداومت پروازی و...) و عملیات مراقبت هوایی سامانه‌های فرماندهی و کنترل هوایی، با ایجاد تحرک هوایی (انتقال، آمادرسانی و تخلیه، تحرک هوایی، تنوع هواگردهای ترابری و...) و امن کردن آسمان کشور برای عملیات نیروهای سطحی (گسترش پدافند زمین پایه، کشف و شناسایی و...) و برخورداری از سامانه آماد و پشتیبانی هوایی کارآمد در صحنه جنگ (بهره‌برداری از منابع پشتیبانی نهادهای دولتی / غیردولتی، هم‌افزایی آمادی بین نیروها و...) و واپایش صحنه جنگ (دامنه مراقبت هوایی، کیفیت عملیات اطلاعاتی، استمرار مراقبت، دسترسی فراگیر به صحنه جنگ و...) به انجام عملیات هوایی در عمق صحنه جنگ پرداخته و اطلاعات هوایی لازم را در راستای بُعد اقتصادی قدرت ملی جمع‌آوری کند.

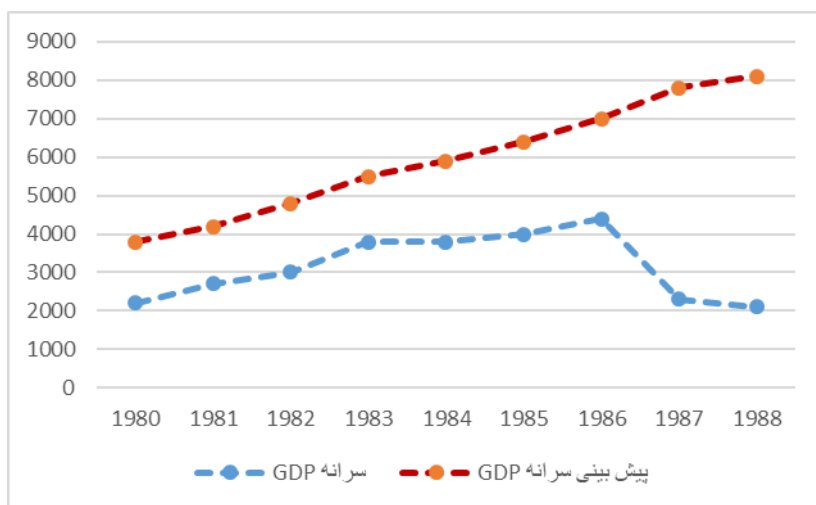
از نظر تاکتیکی و در راستای آفند هوایی علیه قدرت هوایی دشمن، نهاجا با پوشش و دسترسی به عمق صحنه عملیات هوایی دشمن و یکپارچه‌سازی عملیات هوایی در سراسر صحنه عملیات (شبکه ارتباط هوایی و هم‌پوشانی بین صحنه‌ها، نظام هدایت و هماهنگی هوایی و...) در ازکارانداختن پایگاه‌های هوایی و خنثی‌سازی پدافند هوایی دشمن موفق عمل کرد.

از نظر پدافند هوایی علیه قدرت هوایی دشمن نیز با تشخیص تهاجم هوایی دشمن از طریق سامانه‌های هشدار اولیه هواپایه، گسترش رادارهای پیش‌اخطار، شبکه ارتباطی چندلایه و عمق‌بخشی به قلمرو پدافند هوایی و متجانس نمودن صحنه عملیات هوایی با میزان تهدیدات

دشمن (توزیع جغرافیایی متناسب، گسترش انواع پایگاه‌ها، برد و تسلیحات هواگردها و...)، توانست یک نظام پدافندی پاسخ‌گو را شکل داده و صحنه عملیات هوایی را در راستای تقویت بُعد اقتصادی قدرت ملی مدیریت کند.

نتیجه‌گیری

نقش استراتژیک نهاجا در دوران دفاع مقدس را می‌توان در دو بُعد تأثیر بر ارکان جنگ و تأثیر بر صحنه جنگ دسته‌بندی نمود. بر این اساس، دفاع از مراکز حساس و حیاتی خودی و حمله به مراکز ثقل کشور عراق شاخص مهم ایفای نقش استراتژیک نیروی هوایی در جنگ است. اقتصاد عراق در نتیجه عملکرد نیروی هوایی ایران تقریباً فلج شد و اگر کمک‌های خارجی نبود، عراق نمی‌توانست در مقابل دوام بیاورد زیرا نهاجا همه پالایشگاه‌ها و نیروگاه‌هایش را منهدم کرده بود. انهدام تجهیزات و زیرساخت‌های عراق به‌خصوص زیرساخت‌های نفتی و پالایشی، حفظ صنعت نفت خودی و حفظ تمامیت ارضی کشور، مهم‌ترین اقدامات راهبردی نهاجا در جنگ تحمیلی بودند که باعث شدند ایران سربلند از جنگ بیرون بیاید.



شکل ۶ تغییرات سرانه تولید ناخالص داخلی عراق طی هشت سال جنگ تحمیلی و مقایسه آن با مقادیر پیش‌بینی شده قبلی اگر حملات نیروی هوایی ارتش به زیرساخت‌های اقتصادی و نفتی عراق صورت نمی‌گرفت.

نهاجا خطوط مواصلاتی که صادرات و واردات ایران از آنها صورت می‌گرفت و کالاهای

استراتژیک مثل گندم را تأمین می‌کرد را حفظ نمود که بدون پشتیبانی این نیرو، این کار امکان‌پذیر نبود. خارک تا روز آخر جنگ، صادرات نفت داشت و بدون اسکورت نفت‌کش‌ها که توسط نیروی دریایی و نیروی هوایی انجام می‌شد، استمرار صدور نفت و کسب درآمد ارزی برای کشور غیرممکن بود؛ لذا عاملی که باعث جلوگیری از ورشکستگی کشور در آن برهه حساس شد، عملکرد تحسین برانگیز نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی ایران بود. خلبانان ایران خستگی را خسته کرده بودند و بعضاً در روز، چندین سورتی پروز انجام داده و هنوز از یک مأموریت برنگشته، عازم مأموریت بعدی می‌شدند تا عراق نتواند به اهداف خود برسد.

نیروی هوایی به هواپیماهای عراقی اجازه نداد صدور نفت ایران را به صفر برسانند. اما کاری کرد که در برهه‌هایی، صادرات نفت عراق به صفر رسید و تا آخر جنگ هم نتوانستند از نیروی دریای خود استفاده کنند. در ابعاد یک مأموریت راهبردی، نیاز به دلایلی بود تا نیروی هوایی به انجام این عملیات بپردازد. مهم‌ترین این دلایل عبارت‌اند از:

فرسایشی کردن جنگ و کسب زمان لازم برای بیرون راندن ارتش عراق از سرزمین‌های اشغالی؛
برهم‌زدن تعادل بودجه جنگ و افزایش هزینه‌ها و ایجاد آشفتگی در برآوردهای هزینه‌ای که هیئت حاکمه عراق با تکیه بر آن، وارد جنگ شده بود؛

افزایش میزان نارضایتی عمومی با توجه به اینکه اهداف راهبردی ایران آن‌طور که در رسانه‌ها آمده بود، سرنگونی زمامدار عراق و تغییر نظام حاکم بر عراق و خلع ید از حزب بعث بیان شده بود.

پیشنهاد‌های تحقیق

در میان جنگ‌های پایانی قرن بیستم، جنگ ایران و عراق که یک جنگ تمام‌عیار از حیث تنوع فضای نبرد و درگیری اعم از دشت و کویر، کوهستان و ساحل، دریا و هوادریا، هوا و زمین و حتی خور و باتلاق و رودخانه بود، از اهمیت ویژه برخوردار است. نه تنها دولت بعثی عراق به‌عنوان یک کشور شروع‌کننده جنگ، بلکه هر کشور دیگری که آغازگر جنگ است به‌دنبال سرعت بخشیدن به جنگ برای دستیابی به پیروزی سریع است تا اراده خود را با کمترین هزینه و تلفات و در حداقل زمان ممکن به‌طرف مقابل تحمیل کند؛ بنابراین، همواره رویکرد به‌کارگیری نیروی هوایی به‌عنوان یک نیروی راهبردی تأثیرگذار در قدرت ملی و نتیجه نهایی جنگ، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

ایران با نیروی هوایی قابل‌توجهی در سراسر خلیج‌فارس روبه‌رو بوده و حتی اگر از روسیه

هوایمای سوخو خریداری کند و توافقی برای جت‌های اضافی هم وجود داشته باشد، بزرگ‌ترین دشمن منطقه‌ای ایران یعنی رژیم صهیونیستی، به ناوگانی از جنگنده‌های رادارگریز اف-۳۵ در کنار اف-۱۶ های اصلاح‌شده مجهز است.

در خلیج فارس، عربستان سعودی ناوگانی متشکل از ۸۰ جنگنده ارتقایافته اف-۱۵ دارد که نسخه پیشرفته‌تر استرایک ایگل می‌باشند. این هواپیماها می‌توانند تا ۱۲ موشک هواپه‌هوای دوربرد آمرام-۱۲۰ را حمل کرده و به‌عنوان داگ‌فایترهای عالی عمل کنند. امارات متحده عربی نیز ناوگانی از هواپیماهای مدرن اف-۱۶ در اختیار دارد و از سال ۲۰۲۷، ۸۰ فروند جنگنده چندمنظوره استاندارد داسو رافائل از فرانسه دریافت خواهد نمود؛ لذا پیشنهاد می‌شود که ایران با توجه به تجربیات جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران و تهدیدات محیط امنیتی خود، به‌طور جدی به تقویت قدرت هوایی خود به‌عنوان بخش مهمی از قدرت ملی کشور بپردازد تا در کنار سامانه‌های پیشرفته دفاع هوایی مانند اس-۴۰۰، به‌طور قابل توجهی، حمله به سایت‌های هسته‌ای را برای رژیم صهیونیستی یا ایالات متحده دشوارتر کند.

دژپسند، فرهاد؛ و وثوقی، رضا(۱۳۸۷). اقتصاد ایران در دوران جنگ تحمیلی. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه.

غزایاق زندی، داود(۱۳۸۴). جنگ ایران و عراق؛ هویت، ایدئولوژی و واقعیت. مطالعات ملی، ۶(۲۲)، ۱۶۷-۱۷۶.

فایل صوتی مصاحبه با سرتیپ دوم خلبان دکتر شهرام شجاعی - خلبان جنگنده/ کارشناس ارشد اطلاعات هوایی معاونت اطلاعات و عملیات ستاد کل نیروهای مسلح - ۱۴۰۱/۹/۶

فایل صوتی مصاحبه با سرهنگ خلبان دکتر اسماعیل شریفان - خلبان جنگنده و دبیر گروه منابع انسانی مرکز مطالعات راهبردی آجا - ۱۴۰۱/۶/۲۲

فریدمن، آلن(۱۹۹۳). ناگفته‌هایی از جنگ تحمیلی عراق علیه ایران. گروه مترجمان، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

مرادیان، محسن(۱۳۹۱). مسائل نظامی و راهبردی معاصر. تهران: انتشارات دافوس ارتش جمهوری اسلامی ایران.

مرادیان، محسن(۱۳۹۲). تهدید مینا. به سفارش قرارگاه خاتم‌الاولیا (ص)، تهران: سرونگار.

نمکی عراقی، علیرضا(۱۳۹۶). نیروی هوایی ارتش در انقلاب اسلامی و دفاع مقدس. جلد چهارم، تهران: انتشارات راهبردی نهجا.

نمکی، علیرضا؛ خلیلی، حسین، جواهری، علیرضا و رضانی، رضا(۱۳۹۴). تاریخ نبردهای هوایی - نیروی هوایی ارتش در انقلاب اسلامی و دفاع مقدس. تهران: مرکز مطالعات راهبردی نهجا.

E1-Sayed E1-shazly, 1998:10- The Iraq-Iran War: Memoirs of a Fighter Archived 1 July 1998 at the Wayback Machine [ISBN 978-9953029047](https://www.isbn.org/978-9953029047)

Shariati, Shahrooz & Ghaffari, Masoud - The Iran-Iraq War: Geopolitical Economy of the Conflict- Geopolitics Quarterly, Volume: 14, No 4, Winter 2019

Warden, J. A. (2017) 'The Airpower Profession', in J. A. Olsen (ed.), Airpower Applied: US, NATO, and Israeli Combat Experience, Annapolis, MD: Naval Institute Press.

<http://shabestan.ir/service/229>

<https://defapress.ir/fa/news/234494>

<https://defapress.ir/fa/news/234988/9> -جهانفر- پدافند هوایی و دفاع از خارک در سال‌های

جنگ تحمیلی - ۲۷ فروردین ۱۳۹۶-گروه دفاعی

<https://defapress.ir/fa/news/235251/>

<https://defapress.ir/fa/news/235251/> -جهانفر- بررسی عملکرد پدافند هوایی در دفاع از خارک

در سال‌های جنگ تحمیلی -

<https://defapress.ir/fa/news/235609/>

<https://dnws.ir/234494>

<https://web.archive.org/web/20140304065712/http://nahaja.aja.Ir/Portal/Home/>

<https://www.isna.ir/> - ۵ مهر ۱۴۰۰

<https://www.shana.ir/news/321385/>

مفید، کامران - سیمای دو همسایه، جنگ با اقتصاد ایران و عراق چه کرد؟ - <https://www.bbc.com>

ضیغمی، دروازه‌های اصلی صدور نفت ایران در دوران جنگ هیچ‌گاه بسته نشد - <https://www.Shana.ir>